

KNAPP ÉVA

**ISMERETLEN IRODALOM- ÉS NYELVELMÉLETI MUNKÁK
A 18. SZÁZAD ELSŐ FELÉBŐL**
(Csete István és Gyalogi János)

Az utóbbi évtizedekben jelentősen fellendült irodalomelméleti kutatások számos új eredményt hoztak a 18. század vonatkozásában.¹ Öröndetesen megnőtt a korszakból kiadott elméleti szövegek száma,² kísérletek történtek a Magyarországon használt retorikák és poétikák tipologizálására, nemzetközi összefüggéseinek feltérképezésére,³ s kezdenek kirajzolódni egy majdani szintézis körvonalai. Ugyanakkor vannak még bibliográfiailag feltáratlan források, az irodalomelméleti kézikönyvek számbavétele sem tekinthető befejezettnek. Viszonylag keveset tudunk az olvasói elvárásrendszeréről, elmélet és gyakorlat viszonyáról, s hiányzik az irodalomtudományi műfajok és kifejezési formák történetének módszeres kutatása.

Ebben a tanulmányban három, eddig számba nem vett 18. századi irodalomelméleti munkával foglalkozunk. Szerzőik, Csete István és Gyalogi János, a jezsuita prédikációirodalom jeles egyéniségei, nevüket azonban hiába keressük a 17–18. századi magyarországi irodalomelméleti munkákkal foglalkozó szakirodalomban. A három mű együttes tárgyalását a két szerző életművének szoros összefonódása, a művek egy részénél felmerülő attribúciós problémák és a tartalmi, módszerbeli összefüggések együttesen indokolják.

Az elsősorban prédikációi, versei és emblematikus kompozíciói révén ismert, Kolozsvári Pál, Egyed Joachim, Alexovics Vazul és mások társaságában emlegetett Gyalogi munkásságát Varga Imre az irodalomtörténeti kézikönyvben – a felsorolt szerzőkével együtt – összefoglalóan így jellemezte: „Beszédeiket egyszerűbb, népi közönségük ízléséhez, műveltségéhez igazodva írták, irodalmi értékű szövegek alkotásához azonban ritkán érkeztek el.”⁴ Gyalogi latinból magyarra fordította, átdolgozta és posztumusz ki-

¹ TARNAI Andor, *A magyar irodalomtörténeti hagyomány kialakulása*, ItK, 1961, 637–658; Uő., *Die vergleichende Literaturgeschichte und die Wissenschaftsgeschichte in Mitteleuropa im 16–18. Jahrhundert*, Acta Litteraria, 1962, 338–341; Uő., *A magyarországi irodalomtörténetírás megindulása*, ItK, 1971, 35–77; Uő., *Tudomány- és kritikátörténeti kutatások az Irodalomtudományi Intézetben*, Magyar Tudomány, 1971, 580–583.

² *Rendszerek a kezdetektől a romantikáig*, írta, összeáll. TARNAI Andor, CSETRI Lajos, Bp., Szépirodalmi Kiadó, 1981 (A Magyar Kritika Évszázadai, 1).

³ BÁN Imre, *Irodalomelméleti kézikönyvek Magyarországon a XVI–XVIII. században*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1971.

⁴ VARGA Imre, *A népies katolikus irodalom virágzása = A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig*, szerk. KLANICZAY Tibor, Bp., Akadémiai Kiadó, 1964, 496.

adta Csete prédikációinak egyik részét, másik részét latinul jelentette meg.⁵ Róla egyedül Lukácsy Sándor emlékezett meg több tanulmányban,⁶ elméleti tevékenységet azonban ő sem tulajdonított neki. Ugyanakkor Csete Istvánt elméleti traktátusok olyan szerzői között tartja számon, mint Nagy Szent Gergely és Kaprinai István.⁷ Lukácsy – bővebb indoklás nélkül – Csetének tulajdonította az ő Gyalogi Jánostól 1750–1751-ben Kolozsváron kiadott, *Sacri sermones* című latin nyelvű prédikációs köteteinek *De eloquentia sacra* című, anonim keretszövegét. Bán Imre Kaprinai István *Institutio eloquentiae* című munkája első kötetének bemutatásakor nem elméletíróként, hanem a Kaprinaitól felsorolt magyar szónokok – Temesvári Pelbárt, Landovics István, Viszocsányi Ferenc, Baranyi Pál, Káldi György és Pázmány Péter – társaságában említi Csetét.⁸

A fő nehézséget az okozza, hogy az irodalomelméleti munkásságukról eddig ismeretlen két szerző életműve szorosan összefonódott egymással, s mindketten a rendi érdekek és a saját tehetségük által kijelölt, részben párhuzamos életpályát futottak be. A Nyitra megyei Sellyén 1648-ban született Csete István és az 1686-ban Gyöngyösről induló Gyalogi János életkora közötti 38 évnyi különbség, illetőleg az ország időközben megváltozott történelmi helyzete is közrejátszott abban, hogy Csete István viszonylag kevesebb állomáshelyen fordult meg, s azokon hosszabb ideig tartózkodott. Miután 1685-ben Kolozsváron letette negyedik fogadalmát, 1700-ig Erdélyben élt: misszionárius, hitszónok és gyóntató volt. 1701-től Nagyszombatban, Győrben és Sopronban teljesített szolgálatot, ez utóbbi helyen hunyt el 1718-ban.⁹ A prédikáláson és a gyóntatáson kívül vezető, irányító feladatokat kapott. A Rákóczi-szabadságharc ideje alatt, 1704-ben aktív politikai szerepet vállalt a rend érdekében.¹⁰ Gyalogihoz hasonlóan nem csupán prédikációkat írt. Nyomtatásban is megjelent például az Esterházy Pál nádorrá választására készített, tizenkét István nevű magyar hőst bemutató verses életrajzgyűjteménye, melyben az életrajzokhoz egy-egy dicsőítő óda kapcsolódik.¹¹ Rendtársai többségéhez hasonlóan

⁵ Stephanus CSETE, *Sacri sermones. Opus Dominicale [...]* edidit P. Joannes GYALOGI [...], I–II, Claudio-poli, Typ. Acad. S. J., 1750–1751; CSETE István, *Panegyrici Sanctorum Patronorum Regni Hungariae, Tudni-illik, Nagy Aszszonyról, Magyar Szentekről [...]* jeles prédikációk [...] ki-botsátotta [...] GYALOGI János, Kassa, (Typ. S. J.), 1754.

⁶ LUKÁCSY Sándor, *Ubi sunt: Egy formula rövid életrajza* = Uő., *Isten gyertyácskái*, Pécs, Jelenkor Kiadó, 1994, 302–303, 57. j., 390; Uő., *Prédikációk Szent István királyról* = Uő., *uo.*, 29–31, 358; Uő., *„Trombita, kürt, tanító vagyok”: Prédikátorok – hivatásukról, műfajukról*, ItK, 1995, 271–292.

⁷ LUKÁCSY, *i. m.* (6. jegyzet), 1995, 282; vö. Uő., *Szép magyar írásoknak mindeneket gyönyörködtető kertecskéje: Csete István (1648–1718)*, Kortárs, 1993, 2. sz., 50–51.

⁸ BÁN, *i. m.* (3. jegyzet), 94.

⁹ Ladislaus LUKÁCS, *Catalogus generalis seu Nomenclator biographicus personarum Provinciae Austriae Societatis Iesu (1551–1773)*, Pars I, Romae, Institutum Historicum S. I., 1987, 200.

¹⁰ ESZE Tamás, *Rákóczi „Responsio”-ja = Irodalom és felvilágosodás: Tanulmányok*, szerk. SZAUDER József, TARNAI Andor, Bp., Akadémiai Kiadó, 1974, 60–61, 81–89.

¹¹ [Stephanus CSETE], *Duodecim Stephani Heroës Ungariae, Tyrnaviae*, Typ. Acad., (1681); vö. még Joannes Nep. STÖGER, *Scriptores Provinciae Austriae Societatis Iesu*, Viennae, Typ. Congr. Mechitharisticae, 1855, 51–52; *Bibliothèque de la Compagnie de Jésus. Première partie: Bibliographie*, par Augustin et Aloys DE BACKER, nouvelle édition par Carlos SOMMERVOGEL, I–XII, Bruxelles–Paris–Toulouse, 1890–

oktatott is: 1674-ben Ungváron grammatikát, 1681-ben Nagyszombatban retorikát tanított.¹²

Gyalogi János negyedik rendi fogadalmát a Csete István halála utáni évben, 1719-ben tette le, ugyancsak Kolozsváron. Erdélyi és magyarországi állomáshelyei gyakran változtak; középiskolai tanári, hitszónoki és egyéb megbízásokat látott el. Utolsó erdélyi állomáshelyéről, Udvarhelyről 74 éves korában Budára rendelték, ahol 1761. május 29-én hunyt el.¹³

Csete és Gyalogi életútjának egyik közös vonása, hogy állomáshelyeiken rendszerint hitszónoki feladatot is elláttak. Prédikációikat – adottságaiknak megfelelően – egyéni invencióval formálták meg. Mindkettőjük után maradt nyomtatásban megjelent munkáiknál terjedelmesebb mennyiségű, kézíratos hagyaték. E kéziratok nagy része jelenleg lappang, illetőleg feltehetően megsemmisült.¹⁴

Az életkori különbség, szónoki tehetségük és állomáshelyeik részbeni azonossága egyaránt hozzájárulhatott ahhoz, hogy Gyalogi János dolgozta fel Csete terjedelmes kézíratos hagyatékát. Csak feltételezhető, hogy rendi megbízatásként kapta a feladatot. Ehhez járul, hogy Csete és Gyalogi személyesen is ismerhette egymást: 1707-ben mindketten a nagyszombati kollégiumban éltek, ahol az 59 éves Csete hitszónok és consultor volt, a 21 éves Gyalogi pedig novíciusként filozófiát tanult. Itt a pályája kezdetén álló Gyalogi szónoki képességei teljében hallhatta Csete Istvánt.¹⁵

A biográfiák és bibliográfiák segítségével összesen három olyan irodalom- és nyelvelméleti munkát különítettünk el, melyeket a két szerző készített. Közülük a legkorábbi Csete István *Ars bene orandi* című, szöveg szerint ismeretlen műve,¹⁶ melyet Gyalogi 1719-ben megjelent *Opusculum orthographicum* követ.¹⁷ Végül a már említett *Sacri sermones* első részében, 1750-ben látott napvilágot az egyházi igehirdetés rendhagyó elmélete, *De eloquentia sacra* címmel.¹⁸

1914, itt: II, 1719–1721 (a továbbiakban: SOMMERVOGEL); SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, II, Bp., Hornyánszky Viktor, 1893, 341–342.

¹² LUKÁCS, i. m. (9. jegyzet), 200.

¹³ STÖGER, i. m. (11. jegyzet), 115; SOMMERVOGEL, i. m. (11. jegyzet), III, 1980–1981; *A trencsényi jezsuita novíciátus anyakönyve 1655–1722*, Jezsuita történeti évkönyv, 1942, 335; SZINNYEI, i. m. (11. jegyzet), IV, 1896, 1–5; NÉMETHY Lajos, *A magyar egyházi írók csarnoka: Gyalogi János*, Új Magyar Sion, 1879, 102–112; LUKÁCS, i. m. (9. jegyzet), 484–485; VELICS László, *Vázlatok a magyar jezsuiták múltjából*, III, Bp., Szent István Társulat, 1914, 74–78; BÍRÓ Vencel, BOROS Fortunát, *Erdélyi katolikus nagyok*, Kolozsvár, Szent Bonaventura ny., 1941, 105–106; *Historia Collegij Budensis S. I. 1737–1773*, kézirat, Budapesti Egyetemi Könyvtár (a továbbiakban: BEK), Ab 84, 81–83.

¹⁴ CSETE–GYALOGI, *Sacri*, i. m. (5. jegyzet), I, 1750, 1–10; *Historia*, i. m. (13. jegyzet), 81–83; SZINNYEI, i. m. (11., 13. jegyzet), II, 342; IV, 5; BEKE Antal, *Index manuscriptorum Bibliothecae Batthyanianae Dioecesis Transsylvaniensis*, K.Fehérvár, Püspöki ny., 1871, 16, nr. 138; SZENTIVÁNYI Róbert, *Catalogus concinnus librorum manuscriptorum Bibliothecae Batthyányanae*, Szeged, Hungaria, 1958⁴, 80, nr. I, 150.

¹⁵ CSETE–GYALOGI, *Sacri*, i. m. (5. jegyzet), I, 1750, 8–10; LUKÁCS, i. m. (9. jegyzet), 200, 484–485.

¹⁶ CSETE–GYALOGI, *Sacri*, i. m. (5. jegyzet), I, 1750, 10.

¹⁷ (Joannes GYALOGI), *Opusculum Orthographicum*, Claudiopoli, 1719.

¹⁸ CSETE–GYALOGI, *Sacri*, i. m. (5. jegyzet), I, 1750, 11–38.

I. Csete István: *Ars bene orandi* (1702–1705)

Csete István halotti elogiuma nem szól irodalmi munkásságáról.¹⁹ Első, irodalmi tevékenységét részletező életrajzírója hagyatékának gondozója, Gyalogi János volt. A Csete-életmű összetétele, sorsa a Csete István kézírataiból Gyalogi által sajtó alá rendezett latin nyelvű (1750–1751) és a latinból magyarra fordított (1754) prédikációs kötetek keretszövegeiből, valamint a Gyalogi-féle életrajzból rekonstruálható.

A *Panegyrici Sanctorum Patronorum Regni Hungariae* (Kassa, 1754) című, magyar nyelvű Mária-prédikációkat tartalmazó gyűjtemény Szűz Máriának címzett ajánló levele szerint Gyalogi 1729-ben kezdte el a Csete-hagyaték sajtó alá rendezését: „[...] szerentsémre kezemhez jutottanak bódog emlekezetű Csete Istvannak Deák-írási [...]. A vasárnapi örebbik [!] Tomust Erdélyben kezdettem munkába venni 1729-dikben, nyomtatásba ott-is botsátottam-ki elég későre ugyan, mert keresztül feküdtek hol-mi akadékok [...]”.²⁰ Gyalogi szerint Csete kézíratai kivétel nélkül latin nyelvűek voltak, s 28 év munkájával készültek el. Csete halála előtt 36 kötetbe rendezte össze kézíratait, majd szekrénybe (*scrinium*) zárta őket. A kötetek fölé – mintegy végrendeletként – egy papírlapot helyezett a következő szöveggel: „Tantum oro (inquit) ne post mortem meam ista in alicujus Proselythi manus deveniant.” Ez az iratszekrény ismeretlen körülmények között Torma István gyulafehérvári kanonokhoz került. Torma – Gyalogi megjegyzése szerint – „két évvel ezelőtt” beköztette a kéziratokat és megőrzésre átadta a kolozsvári jezsuita kollégium levéltárának, ahol Gyalogi rájuk lelt. A „biennio abhinc” kifejezés valószínűleg nem a *Sacri sermones* első kötetének megjelenésétől (1750), hanem 1729-től számítandó, amikor Gyalogi megtalálta a hagyatékot.²¹

Gyalogi a 36 kötetnyi kéziratot Csete életútja, működési helyei alapján öt részre osztotta, kronológiai rendbe sorolta és jegyzéküket beillesztette Csete életrajzába. Ez az életrajz a *Sacri sermones* című, latin nyelvű prédikációs kötetnek az elején jelent meg, melyet a kolozsvári jezsuita nyomda Csete Erdélyből való távozásának ötven éves jubileumára adott ki. A címlapon egy „Benedicite Cete” mottójú, cethalat ábrázoló fametszet szimbolikusan utal a prédikátorra. Az életrajz címe – *Qui vir fuerit R. P. Sigismundus Vizkeleti?* – Csete erdélyi éveit idézi, amikor a szónok ezen az álnéven tevékenykedett.²²

A Csete életművével foglalkozó későbbi munkák kivétel nélkül Gyalogi közlésére nyúlnak vissza.²³ A jegyzék szerint Csete kéziratosa életműve összesen 1611 beszédet tartalmazott.²⁴ A 14 kötetet felölelő első rész a jegyzékben a *volumina in Transylvania* címet viseli. Gyalogi szerint ezek a prédikációk 1681 és 1700 között keletkeztek Erdély-

¹⁹ Az elogium teljes szövegét lásd Fridericus WEISER, *A katholikus iskolaiügy Magyarországon, II, Literae authenticae, Fasciculus III, Pars I, Coloczae*, F. Holmeyer, 1885, 400–404.

²⁰ CSETE–GYALOGI, *Panegyrici*, i. m. (5. jegyzet), A2v.

²¹ CSETE–GYALOGI, *Sacri*, i. m. (5. jegyzet), I, 1750, 2, 8.

²² *Uo.*, 1–10.

²³ STÖGER, i. m. (11. jegyzet), 52; SOMMERVOGEL, i. m. (11. jegyzet), II, 1720–1721.

²⁴ CSETE–GYALOGI, *Sacri*, i. m. (5. jegyzet), I, 1750, 9–10.

ben.²⁵ Ezek a kötetek tartalmazták a vasárnapi prédikációk egyházi évhez illesztett teljes sorozatát (8 kötet, 511 beszéd), a Mária (2 kötet, 93 prédikáció) és a szentek ünnepein (1 kötet, 86 prédikáció), a temetéseken (1 kötet, 57 prédikáció), továbbá a más ünnepeken (Karácsony, Újév, Vízkereszt, Pünkösd, 2 kötet, 117 prédikáció) mondott szónoklatokat. A második rész nyolc kötetben az 1701-ben és az 1707–1709 között keletkezett, összesen 243 prédikációt foglalt magában. Ezek a beszédek az 1530-ban Nagyszombatba átköltözött esztergomi főkáptalan templomában hangzottak el. A jegyzék tagolása szerint Csete évente két-két kötetnyi beszédet írt: 1701-ben, 1707-ben és 1708-ban a vásár- és ünnepnap, valamint a szentekről szóló beszédeket, 1709-ben pedig a Krisztusról, Máriáról és a szentekről mondottakat foglalta kötetbe.

A harmadik rész a győri székesegyházban 1702 és 1705 között elhangzott 183 prédikációt tartalmazta. Ezeket Csete meghívott vendégszónokként tartotta („prout invitabatur”) vásár- és ünnepnapokon, valamint a temetéseken. A negyedik rész hét kötetben további 148 győri prédikációt foglalt magában. Ezek a beszédek az evangéliumokból vették témájukat, s elsősorban nagybőjtben hangzottak el. Végül az ötödik részbe Gyalogi három, „kevéssel ezelőtt visszakapott” („nuper recuperata”), összesen 173 Erdélyben elmondott prédikációt tartalmazó kötetet sorolt, melyekben vegyesen voltak az ünnepi, a szentekről szóló és a halotti beszédek. Gyalogi idézett megjegyzése egyben azt is bizonyítja, hogy a kéziratoknak nem ő volt az első használója.

A kéziratok sorsa a kolozsvári jezsuita kollégium levéltárába kerülésük – az előbbieken alapján 1727 – után ismeretlen. Valószínű, hogy egy részüket Gyalogi magával vitte gyorsan változó állomáshelyeire. Így például Kassára, ahol 1752-től élt, s ahonnan 1754-ben keltezte a *Panegyrici Sanctorum* ajánlásait. Egy, a Csete-hagyatékhoz kapcsolódó kötetet 1871-ben Beke Antal katalogizált a gyulafehérvári Batthyány-könyvtár kéziratai között: „Csete Stephani Sermones Sacri. Tomus 3-us. Ms. Saec. XVIII., in 4-o, pag. 468.”²⁶ A kötet ma is megvan a Batthyány-könyvtár állományában. A leírásban a „tomus tertius” azt jelenti, hogy ez a kötet a Gyalogitól megjelentetett, kétkötetes *Sacri sermones* egy további, kiadatlanul maradt harmadik kötete, s így nem autográf Csete-kézirat, hanem Gyalogi szerkesztménye. Ezt megerősíti a körülmény, hogy a Csete-hagyaték Gyalogi-féle leírásában *Sermones sacri* című kézirat nem található. A Beke által leírt kötetet Szentiványi Róbert tévesen a *Sermones in Nagyszombat (Tirnavia) habiti. T. III.* címmel katalogizálta. A kézirat Pünkösd vasárnaptól a Pünkösd utáni hatodik vasárnapig tartalmaz prédikációkat, s a margón elhelyezett megjegyzések szerint ezek a beszédek részben Nagyszombatban, részben Kolozsváron és más helyeken hangzottak el.²⁷

A Gyalogitól számba vett Csete-kéziratok *Fragmenta panis Evangelici, in VII voluminibus, Jaurini, per Quadragesimam* című, negyedik csoportjába sorolt kötetek hatodik

²⁵ Uo., 9. Az 1681-es évszám valószínűleg téves, mert Csete 1682-ben Nagyszombatból Judenburgba ment, ahol megkezdte harmadik probációs évét. Gyalogi az életrajzban beszámol arról, hogy Csete a probációs év befejezése előtt, egy „sacra expeditio” keretében érkezett Gyulafehérvárra. LUKÁCS, i. m. (9. jegyzet), 200.

²⁶ BEKE, i. m. (14. jegyzet), 16, nr. 138; SZENTIVÁNYI, i. m. (14. jegyzet), 80, nr. I, 150, a cím itt: „Sermones in Nagyszombat (Tirnavia) habiti. T. III.”

²⁷ CSETE–GYALOGI, *Sacri*, i. m. (5. jegyzet), I, 1750, 9–10; SZENTIVÁNYI, i. m. (14. jegyzet), 80, nr. I, 150.

darabja – amely egyben a kéziratos életmű 32. kötete – *Ars bene orandi, sive Oratio Dominica, explicata sermonibus* címmel szerepel a jegyzékben. A cím alapján feltételezhető, hogy a kötet egy eddig számba nem vett imádságelméletet és ahhoz tartozó prédikációkat tartalmazott.²⁸ Ismeretes, hogy az imádság gyakran volt prédikációk tárgya.²⁹ Gyalogi szerint a kötet összesen 23, az *Úr imádságát*, azaz a *Mi Atyánkot* kifejtő prédikációt ölelt fel. A szűkszavú tudósítás egyben jelzi, hogy az *Ars bene orandi* Csete győri éveiben, 1702–1705 között készítette. Az ötvenedik életévét betöltött Csete a győri kollégiumban prédikátor, a congregatio praeses-e, az iskola elöljárója, a kollégium történetírója, gyóntató és consultor volt.³⁰ A győri jezsuiták adott időszakot megörökítő historia domusa nem maradt fenn, s az *Ars bene orandi* keletkezésére vonatkoztatható, más egykorú forrás sem áll rendelkezésre.

Csete életrajzában Gyalogi külön méltatja a prédikátor győri tevékenységét. A *Jaurinensium Concionum celebritas* című részből kitűnik, hogy Csete győri éveiben juthatott el pályája csúcsára. Gyalogi részletesen leírja Csete prédikációinak látogatottságát, s ennek kapcsán nevezi őt Magyar Cicerónak. Egyúttal elismerően hivatkozik a győri beszédek tartalmazó kéziratos kötetekre: „Conciones ibi habuisse splendoras, characteres posthumi Jaurinensibus in Tomis testantur”.³¹

A kézirat hiányában sajnos eldönthetetlen, hogy valóban irodalomelméleti munkának tekinthető-e ez az *Ars bene orandi* című összeállítás. Az 1700 előtti magyarországi imádságelméletekről rendelkezésre álló vizsgálatok, Csete életrajza és több műfajt felölelő munkássága alapján csak feltételezhető, hogy Csete István pályája egy meghatározó pontján, Erdélyből Magyarországra visszatérve elméletben összegezte tudását az imádságról.³²

Bartók István szerint a *Mi Atyánk* nem „pusztán kötött imádságformula, hanem egy tanító célzatú bevezetés a keresztyén imádkozásba”.³³ E gondolatot folytatva lehetségesnek tarthatjuk, hogy Csete valóságos ars orandi írt az *Oratio Dominica* középpontba állításával. De lehetséges az is, hogy ez az *Ars bene orandi* nem retorikai értelemben vett elmélet volt, hanem prédikációkban foglalta össze a *Mi Atyánkra* vonatkozó tudnivalókat, s így Komáromi István *Mi Atyánkot* magyarázó prédikációjához állt közel.³⁴ Ez utóbbi esetben a mű további előzményei között említhető Pázmány elmélkedő magyarázata a *Mi Atyánk* sorairól az *Imádságos könyv* első részében.³⁵

²⁸ CSETE–GYALOGI, *Sacri*, i. m. (5. jegyzet), I, 1750, 10.

²⁹ LUKÁCSY Sándor, *Pázmány Péter: Keresztyéni imádságos könyv, Grác, 1606. (Tanulmány a faksimile kiadáshoz)*, Bp., Balassi Kiadó, 1993 (Bibliotheca Hungarica Antiqua, 28), 1–27.

³⁰ LUKÁCS, i. m. (9. jegyzet), 200.

³¹ CSETE–GYALOGI, *Sacri*, i. m. (5. jegyzet), I, 1750, 5.

³² BARTÓK István, „Sokkal magyarabbul szólhatnánk és írhatnánk”: Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1630–1700 között, Bp., Akadémiai Kiadó–Universitas Kiadó, 1988, 150–183; CSETE–GYALOGI, *Sacri*, i. m. (5. jegyzet), I, 1750, 1–10.

³³ BARTÓK, i. m. (32. jegyzet), 155.

³⁴ BARTÓK, i. m. (32. jegyzet), 165–166, 181, 42. j.

³⁵ PÁZMÁNY Péter, *Keresztyéni imádságos könyv, Grác, 1606*, Bp., Balassi Kiadó, 1993 (Bibliotheca Hungarica Antiqua, 28), A1–C2v.

II. Gyalogi János: *Opusculum orthographicum* (1719)

A grammatika részeit az antik hagyománynak megfelelően a 16. század óta az ortográfia, a prozódia, az etimológia és a szintaxis alkotja. Jóllehet a grammatika, a poétika, a logika és a retorika ars litterarián belüli oktatását ettől kezdve önálló kézikönyvek tárgyalják, ezek az összeállítások tartalmukban gyakran érintkeznek egymással. A nem a magyar nyelvre vonatkozó, 17–18. századi magyarországi és Magyarországon használt ortográfiák sokáig mostohagyermekai voltak a grammatikákkal foglalkozó hazai nyelvészeti és irodalomelméleti kutatásoknak. A magyar nyelv régi nyelvtanainak elemzésében Szathmári István kiemelte az ortográfiák forrásértékét. Hangsúlyozta, hogy mivel ezek a munkák nyelvtörténeti folyamatokat rögzítenek, egy-egy nyelv adott állapotát tükrözik és szabályokba foglalják a nyelv működését, kutatásuk rendkívül fontos. Szathmári az 1527–1708 közötti időszak magyar nyelvtanaiban megvizsgált több ortográfiát (pl. Sylvester János, Dévai Bíró Mátyás), s megállapította, hogy ezek nem csupán helyesírási kérdéseket tárgyalnak. Kitért arra is, hogy a latin nyelv grammatikáját, ezen belül az ortográfiát, Európában mindenütt az anyanyelv segítségével oktatták, s ezért fontos lenne a latin nyelvtanok vizsgálata.³⁶

Az 1630–1700 közötti irodalmi gondolkodást tanulmányozva Bartók István kizárta vizsgálatai köréből a helyesírás szabályait tartalmazó műveket. Ugyanakkor megállapította, esetenként nehéz eldönteni, egy-egy mű grammatika-e vagy valami „szótárszerűség”.³⁷ A fenti időszakból Jászberényi Pál 1663-ban és 1664-ben Londonban megjelent két grammatikája emelhető ki. Jászberényi *Institutió*jának második része tárgyalja az ortográfiát,³⁸ ennek hatása azonban a korabeli magyarországi jezsuita nyelvoktatásban nem kimutatható. Melanchthon grammatikáját kivonatolta Molnár Gergely *Elementa grammaticae latinae* (Kolozsvár, 1556) című, jó gyakorlati érzékkel összeállított kompendiuma, amely a 17–18. században harmincnál több kiadást ért meg.³⁹ Ez a grammatika kérdés–felelet formában átlagosan három lap terjedelemben foglalja össze a helyesírás tanát. Az ortográfia Molnár-féle meghatározása („Est quae Literarum rationem, et scripturam docet”) jelzi, hogy a munka nem ad tételeken kifejtett tanítást, hanem a latin grammatika alapelemeit veszi sorra.⁴⁰ Több kiadása megvolt a jezsuita könyvtárakban, s

³⁶ SZATHMÁRI István, *Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1968, 24–25, 28, 69–165.

³⁷ BARTÓK, i. m. (32. jegyzet), 22.

³⁸ *Uo.*, 30.

³⁹ *Uo.*, 29, 48–49; vö. SZATHMÁRI, i. m. (36. jegyzet), 365–366; VARGA András, *Molnár Gergely, Melanchthon magyar tanítványa*, Szeged, 1983, 42–43.

⁴⁰ Georgius [!] MOLNÁR, *Elementa grammaticae Latinae*, Budae, 1708, 5–7.

a művet 1763-ban kiadták a kassai jezsuiták is.⁴¹ Ennek ellenére Molnár grammatikája nem tartozott a jezsuita tankönyvek közé.⁴²

A latin grammatikát a 17–18. századi Magyarországon a katolikus, azon belül a jezsuita oktatásban a *Ratio Studiorum* előírásainak megfelelően Emmanuel Alvarez először 1572-ben megjelent, *De institutione grammaticae libri tres* című munkája és ennek átdolgozásai alapján tanították. A magyarországi Alvarez-kiadásokról Bartók István megállapította, hogy példaanyaguk általában többnyelvű (pl. magyar–latin), s a kiadások gyakran magyar szójegyzékekkel bővültek.⁴³ Az átdolgozók az alvarezi grammatikát olyan alapműnek tekintették, amelynek tartalmát az igényeknek megfelelően szűkítették vagy bővítették. Ilyen volt például az 1655-ben Velencében megjelent *Expurgatissima Emmanuelis Alvari e Soc. Iesu Grammatica cum indice* című összeállítás.⁴⁴

Alvarez tankönyvének tartalmát a magyarországi jezsuita iskolákban is a három grammatikai osztálynak megfelelően osztották szét. Bár a különféle kiadásokban rendszeresen ismétlődik Alvarez grammatika-definíciója és a grammatika hagyományos négyes felosztása, a pontosan definiált ortográfiának („recte scribendi et dividendi literas tradit”) nem szenteltek önálló részt.⁴⁵ Az ortográfiai részek a magyarországi és Magyarországon használt kiadások eltérő helyein, szétszórtaan találhatók. Így például az 1650-es lőcsei kiadásban mindhárom rész tartalmaz ortográfiai tudnivalókat.⁴⁶

Ismereteink szerint a 17. századi Magyarországon nem készült kifejezetten a jezsuita iskolák számára kidolgozott, önálló ortográfia. Valószínű, hogy ezt a hiányt ismerte fel Gyalogi, amikor külön segédletet készített a latin helyesírás elsajátításához. Ortográfiájának első megjelenése előtt Gyalogi Kőszegen (1704, 1708–1709) és Kolozsváron (1715, 1718–1720) oktatta az ars litteraria területeit.⁴⁷ A szerző nevének feltüntetése nélkül 1719-ben Kolozsváron megjelent első kiadást 1779-ig további öt kiadás követte.⁴⁸ A kiadások nagy száma ellenére mindeddig elmaradt e munka alaposabb vizsgálata.

Az *Opusculum orthographicum* első kiadásának a rendi bibliográfiák és Szinnyei József az 1730-as kolozsvári tartotta, s Némethy Lajos is ezt a kiadást említve jegyezte meg: „A fővárosi könyvtárakban fel nem található”. A retrospektív nemzeti bibliográfia

⁴¹ Így például egy 1725-ös debreceni kiadás bekerült a nagyszombati jezsuiták könyvtárába a „Bibl. Cat. Tirnav. Societ. Iesu” bejegyzéssel. Gregorius MOLNÁR, *Elementa grammaticae Latinae*, Debreczini, P. Viski, 1725, használt példány: BEK, Ha 707; Gregorius MOLNÁR, *Elementa grammaticae Latinae*, Cassoviae, Typ. Acad. Soc. Jesu, 1763.

⁴² Az 1725-ös debreceni kiadás nagyszombati jezsuitákhoz jutott példányának hátsó kötéstáblája belsején egykorú bejegyzéssel a „Calvinista” figyelmeztetés olvasható (BEK, Ha 707).

⁴³ BARTÓK, i. m. (32. jegyzet), 27.

⁴⁴ Venetiis, Apud M. Leni, 1655. Használt példány: BEK, Ha 729.

⁴⁵ Emmanuel ALVAREZ, *Syllabus omnium vocabulorum grammaticae*, Viennae, J. van Ghelen, 1717, 73–74, 77–80.

⁴⁶ Emmanuel ALVAREZ, *De institutione grammatica libri tres*, Leutschoviae, Typ. L. Breveri, 1650, 8–12, 149–152, 337–339.

⁴⁷ LUKÁCS, i. m. (9. jegyzet), 485.

⁴⁸ GYALOGI, i. m. (17. jegyzet); további kiadások: Claudiopoli, Typ. Telegdi-Pap, 1727; Tyrnaviae, Typ. Acad., 1730; Cassoviae, Typ. Acad., 1736; H. n., Typ. Conv. Csikiensis B. V. M. Visitantis, 1751; Tyrnaviae, Typ. Regiae Universitatis Budensis, 1779.

mind a hat kiadást ismeri, de egyiket sem köti Gyalogi névéhez.⁴⁹ Ezzel a gyakorlattal két esetben szakított az Országos Széchényi Könyvtár olvasói katalógusa, melyben az 1730-as nagyszombati és az 1736-os kassai kiadás Gyalogi János neve alatt is megtalálható. A Gyalogi név egyik kiadás címlapján sem szerepel. Gyalogi szerzőségét kétséget kizáróan bizonyítja az 1736-os kassai kiadás olvasóknak címzett tipográfusi előszava: „Multas deberi ideo grates Reverendo P. Joanni Gyalogio Soc. Iesu, Oratori facundo, Poëtae, et Literatori Clarissimo”.⁵⁰

A jeles literátornak nevezett Gyalogi életében a munkának öt kiadása hagyta el a sajtót. Gyalogi tartózkodási helyei és az *Opusculum orthographicum* megjelenési helyei között szoros kapcsolat figyelhető meg, s a szerző valószínűleg ezért sem tartotta fontosnak nevének feltüntetését. Amikor azonban a kassai jezsuita nyomda jelentette meg a munkát, Gyalogi Nagyszombatban élt, s ez a földrajzi távolság is ösztönözhetette a nyomdászt az említett előszó megírására és a szerző megnevezésére. Ehhez járul, hogy a szerzői előszó végén Gyalogi – nevének az utolsó szóban elrejtett rövidítésével – mégiscsak elárulja kilétét a figyelmes olvasónak, mivel a nyomtatott betűk a kordivatnak megfelelően nevének kezdőbetűit adják ki: „[...] Libellus in planum ordinem dI GesSIt”, azaz írta *Ioannes Gyalogi Societatis Iesu*.⁵¹

Az 1719-es, 1727-es, 1736-os és 1779-es kiadásokon nincs kiadásjelzés, az 1730-as nagyszombati viszont az „editio tertia” jelzéssel, az 1751-es pedig a „denuo in lucem datum” megjegyzéssel jelent meg. Két kiadás Kolozsváron (1719, 1727), kettő Nagyszombatban (1730, 1779), egy Kassán (1736) látott napvilágot a jezsuita nyomdában, illetve exjezsuita vonatkozással, míg az 1751-es kiadás a Csíki Konvent Nyomdájában készült. A cím a hat kiadásban változatlan (*Opusculum orthographicum, de ratione recte, emendateque scribendi, et pronuncianti*), az alcímek azonban kiadásonként eltérőek, s az eltérések jelzik az ortográfia szándékolt használói körének folyamatos bővülését:

Kolozsvár 1719 – „Pro Scholis Grammaticae pridem desideratum: et nunc, in gratiam Studiosae Juventutis Gymnasiorum Societatis Iesu in Dacia, typis excusum”;

Kolozsvár 1727 – „In usus juventutis Daciae”;

Kassa 1736 – „In usus juventutis Hungaricae”;

H. n. (Csíki Konvent Nyomdája) 1751 – „Pro Scholis Grammaticae perutile, olim in gratiam studiosae Juventutis Gymnasiorum S. J. editum, nunc vero in emolumentum omnium Scholarum denuo in lucem datum”.

Bővült a változatlan szövegű szerzői előszó címzettjeinek köre is:

Kolozsvár 1719 – „Adolescentibus Grammaticae Studiosis sub cura PP. Societatis Iesu per Daciam Salutem, felicesque progressus!”

⁴⁹ STÖGER, i. m. (11. jegyzet), 115; SOMMERVOGEL, i. m. (11. jegyzet), III, 1980; SZINNYEI, i. m. (11. jegyzet), IV, 4; NÉMETHY, i. m. (13. jegyzet), 108; PETRIK Géza, *Magyarország bibliographiája 1712–1860*, I–IV, Bp., 1888–1892, *Pótlások*, V–VIII (1701–1800), Bp., 1971–1991, itt: II, 932; V, 364.

⁵⁰ GYALOGI, i. m. (48. jegyzet), A1v. A kassai Akadémiai nyomda vezetője ekkor Frauenheim János Henrik volt.

⁵¹ Vö. LUKÁCS, i. m. (9. jegyzet), 485; GYALOGI, i. m. (48. jegyzet), 1719, A3v.

Nagyszombat 1730 – „Adolescentibus Grammaticae Studiosis, salutem, felicesque progressus!”⁵²

A jelzett használói kör mellett az alcímek, a szerzői és a már említett tipográfusi előszó együttesen tanúskodnak az ortográfia elkészítésének indítékairól és sikerének összevetéséről. Az első kiadás alcíme felhívja a figyelmet arra, hogy a grammatikai osztályokban már régóta hiányzott az ortográfia önálló tankönyve („pridem desideratum”). A szerzői előszó elsősorban a diákok érdeklődését kívánta felkelteni. Ezt az előszót Gyalogi egy hatásos emblemaleírással kezdi. Eszerint VIII. Orbán pápa legkedvesebb antik gemmáján *két*, *ekét* húzó méh látható. Gyalogi azzal a megjegyzéssel ajánlja a képet a grammatikát tanuló ifjak figyelmébe, hogy e tankönyv segítségével jobban, *egy* vállal tudják húzni a grammatika ekéjét („artrum grammaticae”). A tankönyv fő célja Gyalogi szerint az, hogy irányítsa a diákok helyesírási tanulmányait, s szolgálja a hibátlan írás és olvasás mesteriségét. A könyv hasznát abban jelöli meg, hogy a megfelelő sorrendben, a kezdetektől, azaz a betűk nevének elsajátításától segíti megtanulni a grammatikát, s világosan, röviden és fáradság nélkül, a lehető legkevesebb szabállyal vezet el a latin írás és beszéd tisztaságához. A tiszta latin beszéd titka az, hogy a hallgató ne tudja megállapítani, melyik nemzethez (natio) tartozik és milyen provinciából származik a beszélő.⁵³

Gyalogi ortográfiája azonban nem csupán tankönyvként szolgált. A tanárokon és diákokon kívül az írás és az olvasás hivatott szakemberei, így például a nyomdászok is haszonnal forgathatták, amint ezt az 1736-os kiadás Gyaloginak köszönetet mondó tipográfusi előszava bizonyítja.⁵⁴ A „Literator Clarissimus”-nak ezt a könyvét közel egy évszázadon át használták. A nagyszámú kiadás mellett erre utalnak a fennmaradt példányok tulajdonosi bejegyzései, melyek elsősorban jezsuita diákokhoz és tanárokhoz kötődnek. Így például az 1730-as nagyszombati kiadás egyik példányában a „Coll. Tyrn. pro cubiculo Rhetoris Anno 1730”, egy másikban az „obtigit P. Stephani Kaprinai Soc. Iesu 1762” bejegyzés olvasható. A rend feloszlását követően, 1779-ben megjelent kiadás egyik példányába a következő bejegyzést írták: „Pro usu P. Professorem principiorum Gymnasii Ujheliensis”.⁵⁵ A könyv azonban ennél jóval tágabb használói körnek készült, amint erre maga a szerző is felhívja a figyelmet: „Hae Regulae servire poterunt etiam Typographis, sicut et Universus Tractatus de Orthographia”.⁵⁶

Az *Opusculum orthographicum* kiadásainak szövegét vizsgálva megállapítható, hogy a több mint ötven oldal terjedelmű, mindig nyolcadrét alakban megjelent munka alapszövege változatlan maradt az idők folyamán. A harmadik, 1730-ban megjelent nagyszombati kiadás a szerzői előszó után egy *Literarum inventores* című, négy oldalnyi részzel bővült. Ezzel a betűk „művelődéstörténetét” összegző fejezettel Gyalogi egészítette ki az ortográfiát, s a rész nem hiányzik a további kiadásokból sem. Eszerint Antonio Ciccarelli

⁵² GYALOGI, *i. m.* (17., 48. jegyzet), 1719, A2_r; 1730, A2_r.

⁵³ GYALOGI, *i. m.* (17. jegyzet), A2_r–A3_v.

⁵⁴ GYALOGI, *i. m.* (48. jegyzet), 1736, A1_v–A2_r.

⁵⁵ Használt példányok: BEK, Ha 846, Ha 1068, Ha 1124.

⁵⁶ GYALOGI, *i. m.* (17. jegyzet), 16.

(„Cicarella”) V. Sixtus pápa életrajzában leírta a Vatikáni Könyvtárnak azt a képsorozatot, amelyen a betűk feltalálói láthatók. A fejezet ezt a nyolc oszlopra felfüggesztett képsorozatot mutatja be és értelmezi.⁵⁷

Az *Opusculum orthographicum* tizenegy fejezetből és különféle keretszövegekből áll. A traktátus három fő részre osztható: az első rész (I–V. caput) a betűkkel, a jó hangzással (euphonia) és az interpunctióval, a második (VI–IX. caput) a pronuntiatióval, a harmadik (X–XI. caput, Appendix) az írásművészettel, valamint a röviden és gyorsan történő írás elsajátításával foglalkozik. A fejezetek többsége párbeszédben végződik: egy tanulni vágyó ifjú és praeceptora beszélgetnek. A diák kérdéseit a tanár példákat is bőven felsoroló válaszai követik. Az oktató feleletei a kérdés megoldásán kívül legtöbbször utalnak a helyes nyelvtani gondolkodás elsajátításának módjára is. A jelenségek bemutatásában nem hiányoznak a magyar nyelv példái sem. Így például a görög eredetű latin szavakban előforduló K és Z betűknél Gyalogi példaanyagon szemlélteti, hogy ezeket a betűket a magyarok a görögökkel együtt, az írásban és a beszédben egyaránt használják. Az euphoniáról szóló, második fejezetben megemlíti, hogy Kolozsváron és Daciában legszívesebben magyarul beszélnek, jóllehet e nyelv hangzása durva a latinhoz képest.

A mássalhangzók helyes elválasztását taglaló, negyedik fejezethez *Corollarium* címmel függelék kapcsolódik. Gyalogi itt azt az ősi mnemotechnikai módszert írja le és alkalmazza, amely a tanulók kezujainak segítségével hívásával memorizáltatja a szabályokat.⁵⁸ A kiejtéssel foglalkozó részben (VI–IX. caput) Gyalogi – Alvarez alapján – sorra veszi a prozódia alapelemeit is. A X. fejezet szerint az írásművészet, a szépírás az ortográfiának szerves része. Részletesen ír a megfelelő írásfelületről és az íróeszközökről, s azt tanácsolja, hogy az írás művészetét a diákok szombatokként gyakorolják. A traktátus utolsó fejezete a notáriusok által kidolgozott gyorsírás elsajátításába vezet be.

A tankönyv több pontján érződik Gyalogi sajátos Erdély-tudata. Erdély megnevezésére sohasem használja a Transylvania kifejezést; azt mindenütt Daciának mondja. Az „in Dacia”, „per Daciam” kifejezések használata tudatos, s nem érintkezik a Hungaria-fogalommal. A harmadik fejezetben a betűk jó hangzás érdekében történő betoldásának és kizárásának bemutatására az S betűnél a „Transylvania” szót hozza példának. A példát felhasználja a Transylvania- és a Dacia-fogalom közötti különbség magyarázatára: míg Dacia önálló ország, Transylvania a régen Magyarországnak alávetett területtel azonos („sub Imperio subditam”).⁵⁹ Az első kiadás után a keretszövegekből eltűnik ugyan a Dacia kifejezés, a főszöveg azonban változatlanul tartalmazza. A magyar nyelvet – Erdély területi elkülönítésétől függetlenül – Gyalogi egységben kezeli, s nem utal arra, hogy különbség lenne az Erdélyben és a Magyarországon beszélt nyelv között. A magyar vonatkozású példák kapcsán figyelmeztet a latin szavak magyarosításának veszélyére

⁵⁷ GYALOGI, i. m. (48. jegyzet), 1730, A4r–A5r; Antonio CICCARELLI, *Vitae Romanorum Pontificum [...] usque ad Clementem VIII. [...]* = Bartholomaeus SACCHI DE PLATINA, *Historia [...] de vitis Pontificum Romanorum*, Coloniae, 1600.

⁵⁸ Wolfgang BRÜCKNER, *Bildkatechese und Seelentraining: Geistliche Hände in der religiösen Unterweisungspraxis seit dem Spätmittelalter*, Anzeiger des Germanischen Nationalmuseums Nürnberg, 1978, 35–70.

⁵⁹ GYALOGI, i. m. (17. jegyzet), 8, 26, 13.

(„nec Hungarizare oportet”), s többször utal a két nyelv párhuzamaira és különbségeire (pl. „sicut Hungari exprimimus, marrha”, „ita Hungari exprimimus utramque junctim, ut skárlát, pörlött”).⁶⁰

Az *Opusculum orthographicum* hivatkozási anyaga jelzi a szerző szakmai tájékozottságát, nyelvi, irodalmi tudatának fejlettségét. Gyalogi kétféle hivatkozási formát használt. Az egyik a művek pontosabb megjelölése nélkül, a szövegbe illesztve található. Ezek a hivatkozások részben csupán nevekre („Cicero”, „Ambros. Calepinus”), részben művekre is utalnak („Cicero in Oratore”, „Franc. Philolphus lib. 2. c. 38.”). A másik hivatkozási mód jegyzetszerű: a szövegben betűk jelzik az idézett szerzőket és műveket, s a betűk feloldása a kötet végén található.⁶¹ Gyalogi felkészültségére vall a klasszikus auktorok, így Cicero, Ovidius, Horatius, Quintilianus, Seneca, Livius, Arisztotelész, Vergilius, Platón, Persius, Démoszthenész és Plinius idézése, az egyháztanítók és egyházatyák, köztük Szt. Ambrus, Aranyszájú Szt. János és Szt. Ciprián gyakori említése. Többször hivatkozik kora újkori munkákra, ami jelzi, hogy nem egyszerűen kigyűjtötte a rendelkezésre álló grammatikákból az ortográfiai részleteket, hanem jelentős számú alapmű áttanulmányozásával, oktatói gyakorlatának tapasztalatait felhasználva készítette el könyvét. A jezsuita szerzők (Emmanuel Alvarez, Bohuslav Balbín, Michael Pexenfelder, Francisco de Suárez) mellett, többek között használta Ambrosius Calepinus *Dictionarium*át, Hieronymo Cardano *De rerum varietate libri 17* című munkáját, Justus Lipsius *De recta pronuntiatione Latinae linguae dialogus*át, Francesco Filelfo gyermekek tanításáról szóló munkáját, valamint Julius Caesar Scaliger *De causis linguae Latinae libri tredecim* című nevezetes összeállítását. Emblematikus érdeklődését tükrözi hivatkozása Diego Saavedra Fajardo *Idea principis christiano-politic*ijére. Forrásait minden esetben magabiztosan kezeli.

Gyalogi könyvét érdemesnek látszott összevetni Emmanuel Alvarez grammatikájának és Cyprian Soarez retorikájának – a jezsuita oktatási rendszerhez illesztett, Magyarországon is használt, 1717–1724 között Bécsben részenként megjelentetett⁶² – ortográfiai részleteivel. A különféle segédletekkel kiegészített, kilenc önálló címlappal ellátott kiadássorozatban a kifejezetten ortográfiai részek Alvarez három grammatikai könyvében és ezek bővítéseiben bukkannak fel.⁶³ Gyalogi ezeket a részeket leválasztotta Alvarez munkájából, s a hazai jezsuita latin nyelvoktatás igényeinek megfelelően kibővítve, megfelelő példaanyaggal ellátva önálló könyvvé szerkesztette.

Az *Opusculum orthographicum* a szűk értelemben vett ortográfiát kibővítette a prozódia és az írásművészet alapelemeivel. Gyalogi a gyakorlatból ismerte az oktatók és a tanulók igényeit, nehézségeit, s ez segíthette abban, hogy az irodalomelmélet részévé tegye az ortográfiát. A könyv szerkezete logikus, a tudásanyagot rendszerezetten közve-

⁶⁰ Uo., 29, 31, 33.

⁶¹ Uo., 1, 2, 5, [53].

⁶² Emmanuel ALVAREZ, *De institutione grammatica [...]*, Viennae, 1717–1724; Cyprian SOAREZ, *De arte rhetorica [...]*, Viennae, [1722]; használt példány: BEK, Ha 574 (coll. 1–9), a példány tulajdonosi bejegyzése: „Residentiae Vetus-Budensis Ord. SSS: Trinitatis Redemp. Captiv. Inscript. 1746.”

⁶³ BEK, Ha 574 (coll. 1.), 118–122; (coll. 4.), 73–80; (coll. 6.), 4–5.

títi, s a némileg száraz és elvont témát művelődéstörténeti adatokkal teszi érdekesebbé. A kötet nem csupán definíciókat, nyelvi példákat és szabályokat sorol fel, hanem történeti, irodalmi példákkal bővített oktatási anyagot közvetít könnyen elsajátítható formában. Nyomon követi az ortográfiai jelenségek eredetét, alakulását, foglalkozik a latin nyelv történeti váltoásaival, s a latint nem szigeteli el a nemzeti nyelvektől. A helyesírási jelenségeket képszerű magyarázatokkal igyekszik rögzíteni. Az euphonia fogalmát például a következő hasonlattal magyarázza: ahogy a Dunába ömlő folyók elvesztik nevüket, ugyanúgy a más betűkhöz kapcsolódó betűk is elvesztik alakjukat és eredeti hangzásukat, s mindezekben a változásokban rejlik az euphonia.⁶⁴ A nyelvtani jelenségek megvilágítására Gyalogi ugyancsak gyakran él a jobb megértést szolgáló hasonlatokkal. Az *interpunctionum* fontosságát például az időt tagoló toronyórák képével hangsúlyozza: a több tagból álló mondatok szétválasztása hasonló a városi toronyórák működéséhez, melyek órákra, negyedórákra és percekre bontják a napot.⁶⁵

Összegezve megállapítható, hogy Gyalogi János valós gyakorlati igény kielégítésére készítette el munkáját, amely több ponton túlmutat a szorosabb értelemben vett ortográfia és a jezsuita nyelvoktatás keretein. Célja a latin helyesírás olyan funkcionális szemléletű rendszerezése volt, amely hatékonyan segíti a megértést, s változatos retorikai eszközökkel legitimálja a latin nyelvoktatást és a helyes nyelvhasználat elsajátítását. A kiadások folyamatossága bizonyítja, hogy a könyv évtizedeken át eredményesen töltötte be feladatát. Ezért is meglepő, hogy a 19. század elején már a tankönyvírók sem tartották számon. Grigely József például az 1806-ban Budán megjelent, „iskolás klasszicizmusú” latin ortográfiája történeti jegyzetében említést sem tesz Gyalogiról, s sem a mű szerkezetét, sem tartalma nem utal arra, hogy ismerte volna a jezsuita szerző rendszerezését.⁶⁶

III. Gyalogi János (?): *De eloquentia sacra* (1750)

A szerzőség kérdése

Csete István és Gyalogi János jelenleg ismert kéziratoss és nyomtatott munkáiban nincs utalás a *De eloquentia sacra* címmel 1750-ben Kolozsváron megjelent prédikációelméleti traktátus szerzőjére. Mint említettem, a munka Csete István Gyalogi János által posztumusz kiadott, latin nyelvű prédikációi első kötetének keretszövegeként látott napvilágot. A traktátus a fölió formátumú könyvben a címlap, a jezsuita provinciális kiadási engedélye, az Erdély gubernátorának szóló ajánlás és Gyalogi Csete-életrajza után kö-

⁶⁴ GYALOGI, *i. m.* (17. jegyzet), 7. „Sicut enim fluvii celebres posteaquam in Danubium influunt, eique se junxerunt, nomen perdunt: sic literae cum alii nubunt dictioni, figuram, et sonum nativum amittunt, et generatio unius, est corruptio alterius. In omnibus porro his mutationibus, prae oculis habenda est Euphonia, et iudicium aurium, quod ubique tantum vim habet, ut legis instar videri possit.”

⁶⁵ *Uo.*, 16. „Ars distinguendi periodos, est similis Horologio Civitatis, distinguendi diem naturalem in horas, quadrantes, et minuta.”

⁶⁶ JOSEPHUS GRIGELY, *Orthographia linguae Latinae*, Budae, Typ. Regiae Universitatis Hungaricae, 1806; vö. SZÖRÉNYI László, *A latin költészet helyzete Magyarországon a XIX. században*, ItK, 1985, 2–3.

vetkezik. A 28 lap terjedelmű szöveg a 38. lap alján a „Tolle, Lege, Vale.” mondattal fejeződik be, alatta – mintegy a szerző neve helyén – jobboldalt az „R. P.” betűk olvashatók. A két betű nem monogram vagy őrszó, hanem minden bizonnyal a „Reverendus Pater” rövidítése, s utána a szerző nevének kellene következnie.⁶⁷

Egy retorikai traktátus keretszövegként történő megjelentetése tudomásunk szerint példa nélkül áll a magyarországi jezsuita gyakorlatban. A megoldás azonban mégsem tűnik teljesen megalapozatlannak, különösen ha tekintetbe vesszük az egész kötet tartalmát és felépítését. Ismerünk a 17. századból (Pázmány Péter, Káldi György)⁶⁸ és a 18. század első feléből más nyomtatott prédikációgyűjteményt is, melynek keretszövege elméleti problémákat érint. Ilyen például Baranyi Pál *Imago vitae et mortis: Az életnek és halálnak képe* (1712) című beszédgyűjteménye, melynek olvasói előszava foglalkozik prédikációelméleti kérdésekkel.⁶⁹ Ismeretes az is, hogy a szerzők egy része magukba a prédikációkba építette be elméleti meglátásait.

A traktátus szerzőjének meghatározását több körülmény nehezíti. Egyrészt a Csete-kéziratokkal mintegy huszonöt éven át intenzíven foglalkozó Gyalogi alakja és műve idővel némileg összeolvadt Csete Istvánéval. Ez részben Gyalogi szöveggondozói, átdolgozói, fordítói és kiadói tevékenységével, részben az adatok figyelmetlen kezelésével magyarázható. Így például – az elogium szóhasználatát ismételve – a Csete-életrajzban Gyalogi nevezi Csetét Magyar Cicerónak, később azonban az életrajzok és a lexikoncím-szavak egy részében az epitheton már Gyalogira vonatkozik.⁷⁰ Másfelől Csete és Gyalogi – mint láttuk – egyaránt érzékeny volt az irodalomelméleti kérdésekre. Gyalogi biztosan, Csete nagy valószínűséggel készített elméleti traktátust; a Gyalogi-féle ortográfia több kiadásban is megjelent. Munkásságuk alapján elvileg tehát mindketten készíthették a szóban forgó prédikációelméleti munkát.

Közvetve Gyalogi szerzőségére utal, hogy míg az *Ars bene orandi* említését csupán a Gyalogi által számba vett Csete-hagyaték leírása tartalmazza, ugyanez a műjegyzék sehol sem jelez prédikációelméletet. A Csete-hagyaték első, „In Dominicas per Adventum et in Natali Domini” címmel feltüntetett kéziratot kötetéhez a jegyzékben a következő szűkszavú megjegyzés kapcsolódik: „hoc Tomo Sermones”.⁷¹ Arról tehát a leírásban nincs szó, hogy a kézirathoz elméleti rész is kapcsolódott volna, s az jelent volna meg a *Sacri sermones* első kötetében. Arról sem szabad azonban megfeledkezni, hogy amikor Gyalogi hozzájutott a Csete-kéziratokhoz, a hagyaték már nem volt érintetlen.

Ugyanakkor elgondolkodtató, hogy Gyalogi sehol sem jelölte meg magát a *De eloquentia sacra* szerzőjeként vagy átdolgozójaként, míg az általa magyarra fordított

⁶⁷ CSETE–GYALOGI, *Sacri*, i. m. (5. jegyzet), I, 1750, 11–38.

⁶⁸ GÁBOR Csilla, *Káldi György prédikációi: Források, teológia, retorika*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2001, 122–123.

⁶⁹ BARANYI Pál, *Imago vitae et mortis: Az életnek és halálnak képe*, I, Nagyszombat, 1712, *A kegyes olvasóhoz*, x4_r–xx4_r; vö. KNAPP Éva, *Emblematikus eszközök a 17–18. századi magyarországi prédikációirodalomban*, ItK, 2000, 4–8.

⁷⁰ WEISER, i. m. (19. jegyzet), 400–404; CSETE–GYALOGI, *Sacri*, i. m. (5. jegyzet), I, 1750, 5; SZINNYEI, i. m. (11. jegyzet), IV, 2; *Magyar katolikus lexikon*, IV, Bp., Szent István Társulat, 1998, 263.

⁷¹ CSETE–GYALOGI, *Sacri*, i. m. (5. jegyzet), I, 1750, 9.

Csete-prédikációkat tartalmazó, *Panegyrici Sanctorum Patronorum* című kötetben található *Magyar Korona alá tartozandó Szentek emlékezetes Napjait mutató Tabla, avagy Kalendarium* szerzőségét a kötet egy másik keretszövegében közvetve magára vállalta: „[...] ezt a Magyar Szentek Kalendáriumát, mint új kévét és Búza-zengét fel-emelem [...] hogy nálad kedvet talállyak e válogatott gyümöltsel [...]”.⁷² Figyelemre méltó az is, hogy e kalendárium-rész címe éppúgy a magyar korona említésével kezdődik, mint az egész munkáé: *Per inclutam R. H. Coronam [...] De eloquentia sacra*.⁷³ Csete és Gyalogi címadásban is hangsúlyosan megnyilvánuló patriotizmusa azonban nem választható el egymástól. Mint arról később bővebben szólunk, a Gyalogi-féle keretszövegek, a prédikációk és a *De eloquentia sacra* lényegében azonos motívumokkal fejezi ki a hazához való ragaszkodás gondolatát.

A szerzőség meghatározásában a *De eloquentia sacra*-ban hivatkozott munkák áttekintése sem nyújt segítséget. A hivatkozott szerzők között ugyanis egy sincs, akinek a munkáját Csete ne ismerhette volna. A legkésőbbi kortárs szerző a jezsuita Viszocsányi Ferenc, akitől a traktátus kéziratokra hivatkozik. Viszocsányi 1696. szeptember 7-én halt meg Nagyszombatban; kézirateit tehát mindketten forgathatták.⁷⁴

Gyalogi szerzőségét különösen két további körülmény valószínűsíti. Halotti elogiuma szerint a szent ékesszólás felé fordult és sok évi munkával elméleti tevékenységet végzett: „[...] animum ad sacram eloquentiam applicuit, quo eum et naturae praesidia, et ars, et comparata plurium annorum studio multiplex sane doctrina sponte incitabant”.⁷⁵ Az elogium tehát jelzi Gyalogi prédikációelméleti tevékenységét. Másrészt a *De eloquentia sacra* egyik központi kategóriája az elogiumban is említett sermo popularis, s ez a fogalom rendkívül alkalmas Gyalogi prédikációinak átfogó jellemzésére.⁷⁶

Tovább erősíti a Gyalogi szerzőségére vonatkozó feltevésünket két időadat egybevetése. A *Sacri sermones* első kötetében Gyalogi a Csete-életrajz befejezése előtt, mintegy a kéziratossá vált életmű jegyzékének bevezetőjeként a következőket írja: „Operae pretium fecero Lectoribus, si tanti viro octo et viginti annorum sacras lucubrationes sub oculos ponam ea serie [...]”. Ez a prédikálással eltöltött huszonnyolc év, amely alatt Gyalogi szerint a Csete-életmű elkészült, megfelel az életút objektív adatainak: Csetét 1691-ben nevezik először concionatornak, s a 28 év minden bizonnyal az 1691-től haláláig eltelt időszakra vonatkozik.⁷⁷ A *De eloquentia sacra* utolsó részének utolsó fejezetében e megjegyzéshez hasonló fordulat olvasható: „[...] nunc posteaquam pro hac Rachele alterum [ti. eloquentia sacra] ac tricesimum annum servio [...]”. Ez az egyházi szónok-

⁷² CSETE–GYALOGI, *Panegyrici*, i. m. (5. jegyzet), A3v.

⁷³ CSETE–GYALOGI, *Sacri*, i. m. (5. jegyzet), I, 1750, 11.

⁷⁴ Uo., 37. „Talis et illa P. Francisci Viszocsányi in M.SS. [...]”; Ladislaus LUKÁCS, *Catalogi personarum et Officiorum Provinciae Austriae S. I.*, II (1601–1640), Romae, Institutum Historicum S. I., 1982, 780–781.

⁷⁵ *Historia*, i. m. (13. jegyzet), 81.

⁷⁶ Uo., 82. „Accedebat nativi idiomatis non studiose quaesita elegantia, et decor, quae res seniculo summi inter Hungaros oratoris nomen sine invidia conciliavit. Quo factum, ut heterodoxi fama commoti ad eum audiendum prorsus frequentes aliunde excirentes, quos candore suo, tum rationum momentis, et ipsa dicendi contentione sic plerumque perculit, ut numero bene magno ad Ecclesiam reverterent.”

⁷⁷ CSETE–GYALOGI, *Sacri*, i. m. (5. jegyzet), I, 1750, 8; LUKÁCS, i. m. (9. jegyzet), 200.

lattal eltöltött harminc év nagy valószínűséggel Gyalogi Jánosra értendő. Gyalogi ugyanis először 1716–1717-ben kapott prédikátori feladatot Marosvásárhelyen. A *Sacri sermones* első kötetében a kiadásra vonatkozó rendi engedély dátuma „Claudiopoli, 21. Junii, 1748”, azaz a munka már ezen időpont előtt készen volt. A facultas szerint a kéziratot a rend revizorai átolvasták és helyben hagyták („ab ejusdem Societatis Revisoribus lectum, et approbatum”), amihez időre volt szükség. Ennek megfelelően Gyalogi joggal mondhatta, hogy harminc évig szolgált „e másik Ráchelért”.⁷⁸

Végül Gyalogi szerzőségét igazolja az is, hogy a *Panegyrici Sanctorum* egyik, néhány évvel később kelt ajánlólevelében Gyalogi a fent idézett hasonlat felhasználásával jellemzi saját munkáját: „Kitsínységmentől-fogvást mind igyekezem [...] és immár a HETED esztendő négy rendin el-is telik töllem, hogy mint második RAKELERT, ide s tova forogván a szolgálatban [...]”.⁷⁹ Mindez arra utal, hogy Gyalogi részben saját prédikátori tapasztalatai, részben a Csete-kéziratokkal végzett munka összegzéseként készítette el az elméletet.

Gyalogi munkamódszere a prédikációk tükrében

Csete István autográf kézírata nem áll rendelkezésre, s nem tudjuk pontosan, milyen lehetett a Csete-hagyaték tartalma, szerkezete. Kézirat hiányában csupán a hagyatékából Gyalogi János által kiadott három nyomtatott prédikációs kötet tanulmányozható.

Gyalogi a *Sacri sermones I–II* (1750–1751) és a *Panegyrici Sanctorum* (1754) keretszövegeiben körvonalazta Csete hátrahagyott kézíratainak szövegállapotát. Az elhunyt prédikátor szavait idézve életrajzában leírja: ő maga [ti. Csete], akit régen beszélni is hallottam, azt mondta saját írásairól, hogy ahova a számát nem tudom mellékelni, nincs ott minden. Tudniillik – folytatja Gyalogi – mindazt, amit Csete sietősen összehordott a kéziratokban, sok fáradozással nyomtatták ki. A beszédek kézírataiban rendszerint az elmondandó dolgok vázlata vagy a tekintetbe veendő témák megjelölése, továbbá a beszéd szónoki formájának és stílusának meghatározása állt az első helyen. Ezek után következett a kidolgozás, amit Gyalogi – saját elmondása szerint – részben a margón elhelyezett, „Posteriores cogitationes meliores” jelzésű, számos jegyzetből következtetett ki.⁸⁰ A *Panegyrici Sanctorum* Szűz Máriának címzett ajánlólevelében Gyalogi hasonlóan jellemzi a magyarra fordított szövegek korábbi állapotát: „Ezer-felé szakadván, tellyes

⁷⁸ CSETE–GYALOGI, *Sacri*, i. m. (5. jegyzet), I, 1750, 27, rendi engedély: (1)r; LUKÁCS, i. m. (9. jegyzet), 484–485.

⁷⁹ CSETE–GYALOGI, *Panegyrici*, i. m. (5. jegyzet), A2r–v.

⁸⁰ CSETE–GYALOGI, *Sacri*, i. m. (5. jegyzet), I, 1750, 2–3. „Ipse, qui dicentem olim audieram [...] ipsumque de propriis scriptis ingenue confessum esse: *Ubi* (inquit) *os meum apponere non possum, nihil sunt omnia*. Ea quippe quae ipse in chartas conficiebat prope, tot curis pressus: erant prima dicendarum rerum lineamenta, sive res ipsa in se spectetur, seu Oratoriae formae dicendi, stylusque considerentur; utrisque nova succedebat lucubratio (quam de tot marginalibus notis conjicio, juxta illud: *Posteriores cogitationes meliores*) quibus nervosa ingenii vi comprehensis, ipse ex suggesto vim, lucem rebus, et spiritum indebat admirabilem [...]”.

lehetetlen volt embernek ennyit írni, hanem sietve; írásait mint leltem a' hol héányos volt, hová helyhez tettem, és most öt Részbe foglalva mint hagyom [...]”⁸¹

A két egybehangzó idézet szerint a hagyaték nem kész prédikációk sorozatából állt, s Gyalogira hárult a beszédek nyomtatás előtti kidolgozásának feladata. Ebből a szempontból tanulságos nyomon követni a Gyalogi által végzett szövegalkotásra utaló megjegyzéseket. A *Sacri sermones* címlapja szerint Gyalogi „[...] ex Posthumis Authoris ejusdem lucubrationibus excussit, apparavit, et [...] edidit”. A szerkesztést, a szöveg elrendezését és a kiadást kifejező igék másutt is megismétlődnek. Így például a kötet provinciális engedélyében az „[...] a P. Joanne Gyalogi [...] apparatus” fordulat szerepel. A magyar nyelvű prédikációgyűjtemény címlapján a „[...] kinek hólta után hagyatott Deák Irásit üszögéből ki-veregetvén, sokat pótolván is [...]” kifejezéssel, ugyanitt az approbatióban az „a P. Joanne Gyalogi [...] elaborati, suppleti, idiomatici Hungarico restituti” megjegyzéssel jellemezték Gyalogi szövegkiadói tevékenységét.⁸²

A rendelkezésre álló adatok szerint Gyalogi először öt részre osztotta a 36 kötetbe rendezett s bekötött kéziratokat. A kötetek tartalmát és a bennük lévő prédikációk számát a Csete-életrajz végén található jegyzékben dokumentálta egy már általa kialakított rend szerint. A három nyomtatott kötet tartalma azonban nem követi a kéziratok hagyaték Csete életútjához igazított kronológiáját. A *Sacri sermones* két nyomtatott kötete vasárnapi prédikációkat tartalmaz, alcíme *Opus Dominicale*. Az első kötet a pars hyemalis, a második a pars vernalis, azaz csupán az ádventtől pünkösdig terjedő időszakban mondott beszédek láttak nyomdafestéket. A vasárnapi prédikációk aestivalis és autumnalis része nem jelent meg. A gyulafehérvári Batthyaneum Csete István neve alatt katalogizált, említett kézírata e nyomtatott kötetek folytatását tartalmazza.⁸³

Áttekintve a *Sacri sermones* két nyomtatott kötetében a prédikációk elején közölt időadatokat, megállapítható, hogy az első kötet 39 prédikációja 1689–1707, a második 50 beszéde 1690–1708 között készült. A két kötet tehát közel azonos időszakot ölel fel. A beszédek között négy, sorozattá szerkesztett prédikációegyüttes is található. Az első kötetben összetartozik a vízkereszt utáni ötödik vasárnap első és második beszéde. Erre utal a „Quae secunda pars, sequenti Themate tractatur” megjegyzés az első beszéd címe végén a tartalommutatóban. A második kötetben három sorozat különíthető el: a tizenhárom prédikációból álló *De pretio et cura animae*, a négy beszédből szerveződő *Consultatio* és a hat szónoklatot tartalmazó *De carnis resurrectione* című sorozat. A sorozatot alkotó beszédek idő- és helymegjelöléseiből következtetni lehet az összeállító személyére. Három sorozat beszédeinek színhelye Nagyszombat volt, de míg az első, kéttagú sorozat 1706-ban, a *De pretio et cura animae* 1701-ben, a *De carnis resurrectione* ismét 1706-ban hangzott el. Az azonos hely- és időjelzések alapján ezek a szövegek már a hagyatékban összetartozhattak. A *Consultatio* című sorozatból két szónoklatot 1707-ben Nagyszombatban, egyet 1702-ben Győrben mondtak el, egyenél pedig

⁸¹ CSETE–GYALOGI, *Panegyrici*, i. m. (5. jegyzet), A2_v.

⁸² CSETE–GYALOGI, *Sacri*, i. m. (5. jegyzet), I, 1750, címlap, (1)_r; CSETE–GYALOGI, *Panegyrici*, i. m. (5. jegyzet), címlap, B2_r.

⁸³ CSETE–GYALOGI, *Sacri*, i. m. (5. jegyzet); SZENTIVÁNYI, i. m. (14. jegyzet), 80, nr. I, 150.

a hely és az idő ismeretlen. Ezt a négy prédikációt a Csete-hagyaték különböző helyeiről véve Gyalogi szerkeszthette sorozattá.

A *Panegyrici Sanctorum* a Szűz Máriáról, a magyar szentekről és „az Országhoz tartozandó kivált-képpen-való innepekre” szóló beszédek tartalmazza magyar nyelven. A kötet összeállításánál Gyalogi itt is az egész hagyatékból válogatott. Az összesen 68 prédikáció keltezett szövegei 1690 és 1708 között hangzottak el. A kötet öt részre tagolódik. A részek aránytalansága, tartalmi heterogeneitása valószínűleg a fordítás eltérő időbeli szakaszaira utal. A magyar nyelvre történt fordítást Gyalogi az anyanyelv, a hit, a nemzet és a szabadság gondolatának összekapcsolásával indokolja: „Ezt már az Ország nyelvén ajánlom-bé, melly nyelv a’ míg virágában volt, Nevednek [ti. Szűz Mária] tiszteletivel fellyül halad-va sok régibb nemzeteket: Non fecit taliter omni nationi”, illetve „Sok erős nemzetek kalán vízbe merültek, nyelvek el-változott, el-veszett köntösök, erkölcsök: minket [...] szegényekké tettél és meg-gazdagítottál (1.Reg. 2.6), Haza nyelve, törvénye, szabadsága, keresztyénsége [...] fenn marad ma [...]”.⁸⁴

A kötet prédikációinak többsége (47 = 69 %) datálatlan. Szembetűnő, hogy két szövegnél Csete halála *utáni* időpont olvasható (Pozsony, 1730 és Nagyszombat, 1732).⁸⁵ Az első prédikáció margóján Gyalogi figyelmeztet: „Sz. Kaláráról e két Praedikátziókat mondotta *nem* az Author” (kiemelés: K. É.). Nagyon valószínű, hogy ezek Gyalogi szövegei, aki 1730–1736 között Nagyszombatban élt. A két beszéd közlése nem volt idegen Gyalogi szövegkiadói elképzeléseitől. A két beszéd és a kötet címlapján olvasható „sokat pótolván-is” kifejezés alapján feltételezhető, hogy a három kötet datálatlan prédikációiból többet is Gyalogi írt.

Gyalogi lehetett a szerzője a húsvét utáni második vasárnap második sermójának a *Sacri sermones* második kötetében.⁸⁶ A beszéd kivételesen nem a vasárnapi textusról, hanem Szent Adalbertől szól. A magyarázat szerint azért, mert erre a vasárnapra esett Szent Adalbert püspöknek és mártírnak, Magyarország patrónusának az ünnepe, illetve az esztergomi érsekség fő ünnepe. A megjegyzés nyomán meghatározható az az év, melyben Szent Adalbert ünnepe (április 23.) a húsvét utáni második vasárnapra esett. Csete és Gyalogi életében három ilyen esztendő volt: 1662, 1719 és 1730. Csete 1662-ben mindössze 14 éves volt, 1719-ben pedig már nem élt, a prédikációt ő nem készíthette. 1719-ben Gyalogi János Kolozsváron oktatott, s kevésbé valószínű, hogy ott ezen a napon beszédet tartott az esztergomi főegyházmegye védőszentjéről. 1730-ban viszont Gyalogi az esztergomi egyházmegyében, Nagyszombatban tartózkodott, s minden valószínűség szerint itt mondta el a beszédet.⁸⁷ A beszéd további érdekessége, hogy átszerkesztve, de lényegében változatlan tartalommal 1754-ben magyarul is kinyomtatták „Magyar-Ország angyla” címmel.⁸⁸ A két szöveg összevetése lehetővé teszi Gyalogi szövegszerkesztői és fordítói módszerének vizsgálatát.

⁸⁴ CSETE–GYALOGI, *Panegyrici*, i. m. (5. jegyzet), A2_v, A3_r.

⁸⁵ *Uo.*, 396, 403.

⁸⁶ CSETE–GYALOGI, *Sacri*, i. m. (5. jegyzet), II, 1751, 197–204.

⁸⁷ Vö. LUKÁCS, i. m. (9. jegyzet), 200, 484–485.

⁸⁸ CSETE–GYALOGI, *Panegyrici*, i. m. (5. jegyzet), 92–100.

A két változat arról a hallgatóság elvárásaihoz illeszkedő, funkcionális szemléletről árulkodik, mely a *De eloquentia sacrá*nak is meghatározója. A latin prédikáció textusa („Ego sum Pastor bonus, Joan. 10.”) és bevezető része a hallgatóság soraiban feltételezi az egyház pásztorainak és előljárójuknak, a püspököknek a jelenlétét. A magyar szöveg ennél szélesebb közönségre, a püspök mellett az egyházmegye lakosságára utal. A megváltoztatott textus („Ego sum vitis, vos palmites. Joan. 15.5”) és a rövidített kifejtés következtében a magyar prédikáció tartalmilag szűkebb, mint a latin változat, gondolatmenete egyszerűbb s nincsenek benne kitérések.

Mindkét prédikáció dicsőítő beszéd, de míg a magyar egyetlen szálát, Adalbert életútját követi nyomon, a latin változat szerkezete összetettebb, s a szövegek tartalmi hangszínei is eltérnek. Így például Mózes és Adalbert részletes összehasonlítása nem került át a latin prédikációból a magyar szövegbe. Itt a mózesi párhuzam rövid, példázat jellegű, s nem vonja el a hallgatóság figyelmét Adalbertől. Az átszerkesztés következtében a latin beszéd több fontos gondolata más funkcióban, más helyen található a magyar változatban. A bevezetőt nem számítva nyolc oldalnyi latin beszéd öt, a kilenc oldalnyi magyar viszont hat részre tagolódik. A latin szöveg számos díszítőelemet, jóval több bibliai és tekintélyi hivatkozást tartalmaz, s a téma kifejtésének módja és részletessége is eltér a magyar szónoklatétól. A magyar nyelvű beszédben a szerző többször magyaráz, gyakori eszköze az ismétlés és a halmozás. Mindezek alapján a magyar változat nem tekinthető egyszerű fordításnak, hanem alaposan átszerkesztett és átdolgozott szövegnek. Jó példa erre a prédikáció negyedik része, amely tartalmilag foglalja össze a latin beszéd bevezetőjét.

A szövegátalakítás leglényegesebb kérdése az, hogy Gyalogi mennyit és hogyan változtatott Csete szövegein. Erre két latin nyelvű prédikációvázlatból következtethetünk. Mindkettő a *Sacri sermones* második kötetében (1751), a húsvétvasárnapi prédikációk között található.⁸⁹ Ezek a „prédikációk” feltűnően kidolgozatlanok, szövegállapotuk pontosan megfelel a kötet keretszövegeiben Gyalogi által leírtaknak. A második beszéd terjedelme összesen 28 sor. A textus után a szerző egyetlen mondatban összegzi a beszéd célját (scopus), majd egy másik ünnepre szóló, más textusú sermóra hivatkozik.⁹⁰ Indoklása szerint a két ünnep megfelel egymásnak („valde conveniens”), ezért a másik szöveg részleteiben itt is elmondható („aptari potest”). A prédikáció fő motívumainak felsorolása után még egyszer megismétli előbbi ajánlását: „Vide concionem dictam, et huic Festo applica, si placet”.

Az ezt követő, alig egy lap terjedelmű harmadik beszéd szintén prédikációvázlat. Itt a textus után egyetlen kérdés jelöli meg a beszéd tárgyát (status questionis). Az előzőnél valamivel hosszabb szöveget a prédikátornak szóló témaötletek sorozata alkotja (pl. „[...] loquendo plus in genere, Orator dicebat, PACEM, ad exemplum Christi, qui est Pax nostra, similibus fere modis traditam per invidiam; videlicet [...]”).⁹¹ A prédikációt az innen kiválasztott motívumokból lehetett felépíteni. A logikusan elrendezett, egymást

⁸⁹ CSETE–GYALOGI, *Sacri, i. m.* (5. jegyzet), II, 1751, 166–167.

⁹⁰ *Uo.*, I, 1750, 120–126.

⁹¹ *Uo.*, II, 1751, 166.

feltételező témák nyitottak, az „etc.” jelzéseknek megfelelően szabadon bővíthetők. Mindezek alapján feltételezhető, hogy a Csete-kéziratok jelentős része csupán prédikációvázlat volt, s ezeket Gyalogi dolgozta ki több-kevesebb részletességgel.

Gyalogi alkotó jellegű szövegalakító módszerére közvetve utal a *Panegyrici Sanctorum* beszédeinek összetett funkciórendszere. A címlap és az ajánlás szerint a prédikációk feladata, hogy 1. terjesszék Isten dicsőségét, 2. ösztönözzenek a hagyományok követésére, 3. segítsék a nemzet megmaradását, 4. gyarapítsák az igazságot, 5. növeljék a szentek tiszteletét, 6. serkentsék az ifjúság tanulását és 7. ébresszék Szűz Mária tiszteletét.

A kidolgozott prédikációkban gyakoriak a párhuzamos szöveghelyek, s ezek más kontextusban is ismétlődnek. Példaként egy olyan részletet idézünk, amely egyaránt megtalálható a prédikációelméleti traktátusban és az egyik magyar prédikációban.

De eloquentia sacra (1750): „Perpendet Gedeonicum Vellus in area rore maduisse, et dicet: Bene Vellus, quod a carne separatum est, rore divino perfundi: quia nostra mens quanto remotior a carnis vitio fuerit, tanto sapientiae et gratiarum capacior erit. (Judic. 6.39.) Et plurima hujusmodi.”⁹²

Panegyrici Sanctorum (1754): „Gedeon szérőjében nagy Isteni tsudával a gyapjú égi harmattal meg-ázik, körülötte a föld szárazon maradván: képe a Szüzeségnek, melly, mint a gyapjú, mentől inkább a testől el-válik és el-távozik, a drágalátos harmatot a Krisztust annyival alkalmasb vólt méhébe fogadni [...]”⁹³

Gyalogi néhány saját prédikációjának és az átdolgozásoknak az összevetése arra utal, hogy a terjedelem, a szerkesztésmód, a stílus, az idézetanyag összetétele és használata tekintetében nincs lényeges különbség Gyalogi saját prédikációi és az átdolgozások között.⁹⁴ Gyalogi tehát azonos módszer alapján írta saját és dolgozta át Csete beszédeit, s ezek a beszédek egybehangzanak a traktátusban kifejtett elvekkel is.

Mindez egyben megerősíti a feltevést, hogy a *De eloquentia sacra* ma ismert alakjában Gyalogi munkája. Autográf források hiányában nem lehet egyértelműen állást foglalni a szerzőség kérdésében, az azonban bizonyos, hogy a traktátus végső megformálását Gyalogi végezte el.⁹⁵

A *Panegyrici Sanctorum* (1754) prédikációelméleti megjegyzései

A kötet elméleti részleteire elsőként Lukácsy Sándor hívta fel a figyelmet 1995-ben. Ugyanakkor Lukácsy nem gyűjtötte össze az elméleti és a gyakorlati ismeretek között mozgó retorikai megjegyzéseket, nem elemezte funkciójukat, és külön vizsgálat nélkül

⁹² *Uo.*, I, 1750, 21.

⁹³ CSETE–GYALOGI, *Panegyrici, i. m.* (5. jegyzet), 68.

⁹⁴ Lásd például: GYALOGI János, *Az orsolitáknál, templom dedikatioja napján [...] A Szüzeség áldozatáról praedikáltott [...]*, Kassa, 1752.

⁹⁵ Vö. még MIHALOVICS Ede, *A katolikus predikáció története Magyarországon*, II, Pázmány Pétertől napjainkig, Bp., 1901, 160–168, 190.

Csete Istvánnak tulajdonította őket.⁹⁶ Mivel a *De eloquentia sacra* és a prédikációkba épített elméleti utalások között számos közös vonás található, érdemes áttekinteni e szövegrészeket.

Az elszórt elméleti megjegyzések lényegében összegzik a prédikátor véleményét az egyházi szónokról, a szónoklatról és annak hatásáról.⁹⁷ E megjegyzések minden esetben a prédikációk külön jelzett első, narratív része előtti bevezetőben, az exordiumban vagy exordium a questionében, Illyés István kifejezésével a „bé-járó beszéd”-ben találhatók.⁹⁸ A megjegyzések prédikáción belüli funkciói többfélék. Elsősorban felkeltik és irányítják a figyelmet; az ellentétek, az ismétlések révén fokozó hatásuk is van. Egyúttal betöltik a prédikátor önreflexióinak szerepét.

Néhány prédikációban toposz-szerűen ismétlődik az egyházi szónok feladatának nagysága és a személyének méltatlansága, tudatlansága vagy tehetségének hiánya közötti ellentét: „Nagy gondot ad, dütsősség Koronájáról szólni, midőn B. Aszszonyról van a kérdés”; „Most látom, melly nagy dologról leszen a tanítás [...] Félve fogok hozzá [...]”; „Szóllok mondám ha mi keveset-is; a ki nagy dolgokat ha akarnék-is, nem szólhatok”. Ehhez az ellentéthez gyakran kapcsolódik az egyházi és a világi szónok feladatának szembeállítás a világi és az isteni bölcsesség különbségére hivatkozva: „Ha tehát az meg-hervadó koronákról szólni gondot ad az világi Oratoroknak; a dütsősség koronájáról a tanításhoz ki mér fogni?”⁹⁹

A *De eloquentia sacra* bevezetője (Pars I. § 1.) hasonló problémákat tárgyal: megkülönbözteti az egyházi és a világi szónoklatot, s felsorolja az eltéréseket, amelyeket ismerniük kell a szónokoknak. Az eloquentia profana a világi dicsőségért harcol, stílus eszközei választékosak. Az eloquentia sacrának viszont sem tárgya, sem célja miatt nincs szükségére hízélgésre és édesgetésre; egyetlen feladata méltónak bizonyulni az elbeszélt szent dolgokhoz. A méltóság (dignitas) követelménye nehezen teljesíthető, mert az isteni ige tökéletessége meghaladja a prédikátor emberi képességeit. Ez a prédikációkban gyakran hangoztatott ellentét nem arra utal, hogy az egyházi szónok kisebb tehetségű lenne a világinál, hanem épp ellenkezőleg: feladata és szerepe nagyobb a világi szónokénál, ezért jobban kell törekednie célja megvalósítására.

A traktátus (Pars I. § 1.) részletesen foglalkozik a sacra eloquentia meghatározásával. Eszerint a szent ékesszólás az Úrért való buzgólkodás; egyetlen célja az isteni dicsőség hirdetése, melynek forrása a Szentírás.¹⁰⁰ E gondolat a Győrben 1703-ban Szent István napján mondott első prédikáció elején a következőképpen olvasható: „A Sz. Írás nem mi tőlünk vészen bötsüt, hanem ád; és olyan lélekkel köll olvasni, prédikállani, a mellyel íratatva vagyom”.¹⁰¹

⁹⁶ LUKÁCSY, *i. m.* (6. jegyzet), 1995, 279, 285.

⁹⁷ Vö. BARTÓK, *i. m.* (32. jegyzet), 184.

⁹⁸ KNAPP, *i. m.* (69. jegyzet), 16, 54. j.

⁹⁹ CSETE–GYALOGI, *Panegyrici*, *i. m.* (5. jegyzet), 73; további példát idéz LUKÁCSY, *i. m.* (6. jegyzet), 1995, 279.

¹⁰⁰ CSETE–GYALOGI, *Sacri*, *i. m.* (5. jegyzet), I, 1750, 11–12.

¹⁰¹ CSETE–GYALOGI, *Panegyrici*, *i. m.* (5. jegyzet), 175–176.

Ugyanitt olvashatunk a traktátusban az ékesszólásnak arról a tulajdonságáról, hogy nem annyira szavakkal, mint inkább az előadott dolgok erejével igyekszik érvényesülni („non tamen verborum, quam rerum potentia defenditur”). E nézettel a Szent László-napi harmadik prédikáció elején így találkozunk: „A tudós Orátoroknál-is meg-történik ugyan, hogy a szóllásban eshető fogatkozásokat helyre hozza néha a dolgoknak nagy volta, mellyekről beszéd vagyom”.¹⁰²

A prédikációk előbeszédében gyakran felmerül a kérdés: ki prédikáljon, azaz ki a jó prédikátor. A hűséges szolgáról írt Szent László-napi szónoklat elején rövid és egyszerű a válasz: „Tanátsosb halgatni, mint-sem ösztövére ditsérettel a Szenteket tisztelni”. Az evangélium egyszerű szavait „kitsiny”-nek vélő és a prédikálás lényegét meg nem értő, túlságosan igyekvő szónokról ugyanez a vélemény ismétlődik másutt is: „Nem-is tsuda: mivel ők [ti. „sok földi Oratorok”] mikor a Kristus alázatos jászolát akarták elefántokkal [...] magasztalni [...] azt ők se Pázmány magyarságával nem tolhatták, sem Tullius vilámló szavaival meszsze nem vihették [...] az ilyen keresők elől el-merültenek az elefántok, mikor a bárányok ki-úsztanak”.¹⁰³

A *De eloquentia sacra* (Pars I. § 3.) hasonlóan foglal állást: akinek nincs tehetsége önálló prédikációs gyakorlat kialakítására, ne törekedjen erre mindenáron, mert könnyen nevetségessé válhat. A szónoki hivatalt mások munkáinak felhasználásával is el lehet látni. Fontosabb ennél – ismétli az elméletíró a már Quintilianus retorikájában megtalálható közismert toposzt –, hogy a prédikátor életmódja és tanítása összhangban legyen egymással. Ennek megfelelően a pap élete néma ékesszólás legyen („sit muta eloquentia”).¹⁰⁴

Többször visszatérő kérdés a beszédekben a prédikátor felkészültsége: „Mert ide készületlen fel-állani, Tanítónak szégyen; el-készülni pedig gond és mesterség [...] a taliga kerekai nehezen mozdúlnak ott, a hol meg-nem gondollyuk, hogy az ajándékok rendiben a földi győzedelmek leg-kissebbek”, illetve: „A Sz. Lélek világánál adatik nekünk-is a puszták rejtekiből ki-hoznunk, ki-tanúlnunk annyit, hogy bár ne féllünk hogy a beszéd fonala valahun meg-szakadgyon”. A prédikálás terhét a Szent István-napi negyedik prédikáció szerint „az ember vállaihoz méri a Sz. Lélek”. A prédikációelmélet a *De sacri oratoris arte et officio* című részben értekezik e témáról. Alkalmazza a retorikai irodalomban folyamatosan használt helyesen (apte) beszélni fogalmát, melynek alapja a megszerzett tudás és az eruditio.¹⁰⁵

További fontos kérdés, hogyan, milyen formában prédikáljon a szónok. A *Panegyrici Sanctorum* beszédeinek kidolgozója Izaiás prófétát (Iz. 8,1) idézve egyetért a *De eloquentia sacra* (Pars IV. § 9.) szerzőjével, amikor a stylus hominis fogalmát állítja a középpontba. A prédikáció szerint: „Azonban vigasztal engem, a mi következik: *Stylo hominis*. Attól hogy a könyv nagy, meg-ne iedgyek, úgy-mond; annyit köll abba jedtzeni,

¹⁰² *Uo.*, 148.

¹⁰³ *Uo.*, 148, 175–176.

¹⁰⁴ CSETE–GYALOGI, *Sacri*, i. m. (5. jegyzet), I, 1750, 13–14; LUKÁCSY, i. m. (6. jegyzet), 1995, 277–278.

¹⁰⁵ CSETE–GYALOGI, *Panegyrici*, i. m. (5. jegyzet), 175–176, 323–324, 199; CSETE–GYALOGI, *Sacri*, i. m. (5. jegyzet), I, 1750, 15.

a mennyit enged az idő, a mennyit győz az emberi tehetség, a mit az okosság, és várandó lelki haszon diktál, emberi mód szerént; [...] Én tölem a Sz. Lélek mást nem kíván, hanem hogy a miket a könyvbe írhatok, írjam *Stylo hominis*, *Emberi írással*, az az rövideden, és világosan, és minél kegyesb szókkal lehet adgyam-elő”. A rövidség és világosság kívánalma fontos eleme a traktátusnak is. Az elmélet egy további fordulatával élve a *stylo hominis* azt is jelenti, hogy a szónoklat mindig legyen tekintettel a hallgatóság összetételére, állapotára, „*stylo humano*” hangozzon el.¹⁰⁶

A *Panegyrici Sanctorum* Szent Ferenc-napi második prédikációjának bevezető szavai megörökítik a szónoki öntudatot: „Ez itt nékem sajátom, és ha parlag virág-is, az én rétemen termett és nőtt, a mint következik: adgya Isten! A kegyes Olvasónak lelki hasznára!” A részlet összecseng a *De eloquentia sacra* szerzőjének megállapításával, hogy a prédikátornak a megszerzett tudást összhangba kell hoznia a szájával, azaz saját szónoki tehetségével.¹⁰⁷

Szerkezet, tartalom, források

A „szent ékesszólás”, az igehirdetés gyakorlatra irányuló elméletének műfaja: traktátus. Teljes címe szerint a szerző célja bevezetést nyújtani a kezdő szónoknak a prédikálás gyakorlatába. Az élőfejben futó rövid címek – a rektó oldalakon *De eloquentia sacra*, a verzó oldalakon *Praeliminare ad neo-concionatores* – külön is ráirányítják a figyelmet a mű céljára. A retorikaelméleti ismeretek itt egy, a gyakorlatra ügyelő, funkcionális szemléletű, nyitott és kreatív rendszerbe helyeződtek át, mégpedig úgy, hogy az átcsoportosítás finomabb részleteit már maguknak a prédikátoroknak kellett elvégezniük saját ismereteik és napi szükségleteik szerint.

A több évtizedes prédikációs és oktató-nevelő gyakorlatra épülő „bevezetés” Gyalogi János széles és alapos elméleti tudásáról tanúskodik. A „bevezetés” kifejezés használatáért, annak negatívan is értelmezhető jelentéséért a traktátus vége felé a szerző bocsánatot kér. Mint írja, a munkát a már gyakorló prédikátorok is haszonnal forgathatják „*Salutem [...] Patriae*”.¹⁰⁸ A *retorika* kifejezés csaknem teljesen hiányzik a műből, helyette következetesen az *eloquentia sacra* megjelölést találjuk. A *retorica ecclesiastica* egyetlen helyen fordul elő a szent ékesszólás szinonimájaként.¹⁰⁹

A prédikációelmélet a szónoki gyakorlat teljes körű figyelembevételének igényével lép fel. Ez az oka annak, hogy a speciális irodalomelméleti diskurzust és főszereplőjét, a szónokot adott ponton belehelyezi a magyar történelem jezsuita szemléletébe, s ezáltal történelmi távlatot ad a tanításnak. Egyik fő újítása, hogy a *docere–delectare–movere*

¹⁰⁶ CSETE–GYALOGI, *Panegyrici*, i. m. (5. jegyzet), 199; CSETE–GYALOGI, *Sacri*, i. m. (5. jegyzet), I, 1750, 34.

¹⁰⁷ CSETE–GYALOGI, *Panegyrici*, i. m. (5. jegyzet), 439; CSETE–GYALOGI, *Sacri*, i. m. (5. jegyzet), I, 1750, 37–38.

¹⁰⁸ CSETE–GYALOGI, *Sacri*, i. m. (5. jegyzet), I, 1750, 37.

¹⁰⁹ *Uo.*, 31.

Ciceróig és Szent Ágostonig visszanyúló hármasság célkitűzését Gyalogi a traktátus szerkezeti vázává emeli; az *orator sacer* hivatását a tanításról (*docere*) szóló második rész első fejezetében részletezi. Ez a hivatás – mint írja – nem a szántásra vagy a hadi dolgok elsajátíttatására, hanem Istenre irányul. A jól ismert gondolatmenet szerint Magyarország a papság térítő tevékenysége nyomán lett keresztény ország. Elsősorban prédikációkkal kell terjeszteni a szent dolgok ismeretét, mivel sok az írástudatlan ember, akik a katolikus hit védőbástyáiként hadakoznak, sátrakban laknak, ahol nincs toll és könyv, a gimnáziumok pedig ritkák. Az ország állapotának ezzel a toposzokra épülő összefoglalásával indokolja a legalább száz éve elavult következtetést, hogy nem a haza nyelvére lefordított Biblia terjeszti a hit fényét („[...] non Biblia in patrium idioma conversa fidei lucem affundere potuerit”). Erre az egyház pásztorainak és doktorainak kell elvezetniük a népet, s ennek eszköze a jó prédikáció. A pap szíve a nép könyvtára, levéltára és archívuma („Sacerdotis Christi pectus Bibliotheca est populi, est Tabularium et Archivum”), abban őrzik az isteni törvényeket, s azokat kell megtanítani. A prédikátor fő hivatása tehát az országnak ebben a helyzetében a hit közvetítése.¹¹⁰

Ez a már a címben jelentkező funkcionális szemlélet (miről, kinek, miért készült a traktátus) uralja a *De eloquentia sacra* tartalmát és egész szerkezetét. A 28 fólió lapnyi szöveg négy részre, a részekben belül változó számú paragrafusra tagolódik. Az első rész a *sacra eloquentia* mibenlétével, a második a tanítással, a harmadik a gyönyörködtetéssel foglalkozik, a negyedik a *move*re lehetőségeit és szabályait tekinti át.

Az első rész a mit, ki, hogyan cselekszik vázra épül; az öt paragrafus az *eloquentia sacra* és az *eloquentia civilis* elkülönítése után az *orator sacer* személyét, feladatait részletezi.¹¹¹ A meggyőzés leghatásosabb eszköze Gyalogi szerint az *argutia* („stylus acutus et floridus”), s különösen az elvont teológiai témák kifejtésében ajánlja. Ahogy a prédikációkban a metaforák, a hasonlatok, a parabolák elsődleges szerepe a bizonyítás és a dolgok emlékezetbeni elmélyítése, úgy a traktátusban is gyakran metaforák segítenek rögzíteni a fogalmakat és a szónok feladatait. Így például a prédikálásra meghívottak méltóságát (*dignitas*) (§ 2.) a Szentírásból merített metaforák hosszú sorozata és ezek magyarázata mutatja be. A rossz prédikátor, akiben nagyobb a törekvés, mint a szeretet lelke („Qui ambitione magis, quam spiritu charitatis”) csupán *zengő érc, pengő cimbalom* (1Kor. 13,1). Ezzel szemben a jó prédikátorok – impozáns metaforahalmozással – Isten dicsőségét hirdető *egek* (coeli, Zsolt. 18,1), az ígét kiárasztó *esőfelhők* (Iz. 11), Krisztus békéjét hirdető *olajágak* (Zsolt. 51,10), Isten házában világító *arany kandeláber*ek (Zak. 4,2), Isten szeretetére gyújtó *kemencék és tüzek* (Zak. 12,6), a *lelkek fegyverei* (Jn. 3,29), akik számtalan lelket jegyeznek el a hittel, továbbá *királyok és földi tanácsadók* (Jób 3,14), mert a lelkek fölötti uralom súlyát viselik és buzdítanak a hitre. A szónok *Isten szája* (Os Dei, Jer. 15,19), a *mennydörgés fia* (Mk. 3,17), a *Szentlélek harsonája* (Jel. 4,1), *kerubi bika* (Ezek. 1,10), a templom *ezüst oszlopa* (Én. 3,[10]), *harcos* (Zak. 9) és *kutya* (Iz. 56,10). Ezt az irodalomelméleti munkában meglehetősen

¹¹⁰ *Uo.*, 15–16. „[...] homines multitudine innumerabiles, literarum ignari, pro fidei Catholicae antemurali excubantes in armis, papilionibus, quibus non calamus, non libri, Gymnasia rara, eaque remota [...]”

¹¹¹ *Uo.*, 11–15.

szokatlan metaforasorozatot összevetettük a korabeli magyar prédikációkból Lukácsy Sándor által összegyűjtött prédikátormetaforákkal.¹¹² Az égő és fénylő szövétnek (vö. arany kandeláber, tüzek) például Káldi Györgytől (1631) ismert, aki Keresztelő Szent Jánosra vonatkoztatja a kifejezést. Ugyanígy máshonnan is ismertek a tűz (láng), a mennydörgés és a trombita (harsona) epithetonok, ám kivétel nélkül eltérő bibliai hivatkozásokkal. Az idézett metaforasorozat mélyebb kapcsolatrendszerét a prédikátorság toposzaival a 17–18. századi prédikációirodalom toposzállományának kutatása világíthatja meg.

A felsorolt metaforákat az elméletíró alkalmasnak találja arra is, hogy kibontsa belőlük a cselekvés mikéntjének (*quomodo*) összetett problematikáját. A *facere* és a *docere* retorikákból jól ismert,¹¹³ kettős elkötelezettségében bemutatott egyházi személyek közül a prédikatori *ars* és *officium* azokra vonatkozik, akik képesek a tanításra. A többiek többet tesznek kiváló cselekedeteik példájával, semmint ha szónokolnának, mivel „bona vita omnibus linguis loquitur”.

A szónok isteni küldetést (*divina missio*) teljesít a prédikálással. Feladata az ékesszólás, mely nem más, mint „ars inveniendi, disponendi, eloquendi”. A szónoklat fő része a *propositio* (részletezés), melynek számos eszköze van (pl. *persuasio*, *lucratió*, *ornare* stb.). A prédikátor klasszikus retorikákból ugyancsak jól ismert kötelessége (*munus*) az *apte dicere*, melynek fő eszközei a *docere*, a *delectare* és a *movere*. Ezekben rejlik ugyanis a beszéd formája, az ékesszólás ereje és az oktatás lényege.

A második rész kilenc fejezete a tanításról értekezik, mely – mint a jezsuita elméletíróknál általában – fontosabb a gyönyörködtetésnél.¹¹⁴ A beszéd kidolgozásának szakaszaival (*inventio*, *dispositio*, *elocutio*), a szónoklat anyagával (*materia*), a szónoki beszédnemekkel (*genus deliberativum*, *demonstrativum*, *iudiciale*) és azok jellemzőivel Gyalogi viszonylag röviden, a jezsuita teoretikusoknál ismert módon foglalkozik. Szerinte a legfontosabb az, hogy a szónok mindhárom szakaszban tisztában legyen azzal, mi szolgálja a hallgatóság lelki üdvét. A szónoklat anyagát nem szabadon választott, hanem alávetett (*subjecta*) téma adja, ezért a *propositiónak* mindig alkalmazkodnia kell a katolikus tanításhoz és a hallgatóság értelméhez. Az egyházi szónoklat három nemének bemutatásában a funkció, a cél és a meggyőzés eszközei állnak a középpontban. Így például a *genus demonstrativum* funkciója a dicséret (*laudatio*) vagy a feddés (*vituperatio*), célja az erkölcsi jó (pl. az erények és bűnök megismertetése), a meggyőzés legfőbb eszköze pedig a példázatszerű (pl. szentekről szóló) elbeszélés. A 4. paragrafus szól a prédikáció témájáról és az argumentumról. Alapelve, hogy a témát a hallgatóság felfogóképességéhez kell igazítani. Az *argumentatio* fő eszközei az *enthymema*, az *exemplum* és az *inductio*, melyeket jó, ha az orator mint szent fegyverzetet, rejtetten (*abscondita*) és óvatosan (*tecta*) használ. Az érvelés forrásai (*loci*) közül csak a legfontosabbakat sorolja fel, hozzátéve: „sicut Rhetoribus notum est”.

¹¹² LUKÁCSY, i. m. (6. jegyzet), 1995, 276–278.

¹¹³ Vö. LUKÁCSY, i. m. (6. jegyzet), 1995, 277–278.

¹¹⁴ CSETE–GYALOGI, *Sacri*, i. m. (5. jegyzet), I, 1750, 15–22.

Több fejezet középpontjában jellegzetesen gyakorlati elvek állnak, így a kiabálás tiltása, a bizonyítás (*probatio*) legfontosabb elemének meghatározása, a Szentírás kifejtésének hatásos módozata, a prédikátor befolyása a *partitio*-ra, a helyes *narratio* (*rerum explicatio*) sajátosságai (*brevitas, claritas*) és az *ornatus* eszközei. Itt is metaforák, képes kifejezések és hasonlatok segítik az elmondottak elmélyítését. A *probatio* kifejtésében például az Isten ígéje a Nap – azaz a legfontosabb érv –, melyből a sugaraknak – azaz a többi érvnek – származniuk kell. A Szentírás értelmezését a hegyekben rejtőző arany kibányászásához hasonlítja. A *partitio* tárgyalásában azzal figyelmeztet a mértéktartásra, hogy a színpadi történetek nem tanítanak és gyönyörködtetnek, ha sűrű függöny van előttük.

A gyönyörködtetésről szóló harmadik részben¹¹⁵ először a gyönyörködtetés céljával, a hallgatóság jóindulatának megnyerésével (*benevolentia auditorum*), majd forrásaival (*delectationum fontes*) ismerkedhetünk meg. A *delectatio*-t Gyalogi az orvosok által be-aranyozott és mézzel édesített keserű pirulához hasonlítja, melynek hat forrását nevezi meg: 1. a szent szövegekkel való egyéni, szokatlan bánásmód; 2. az *apte dicendi*; 3. az *eloquentia popularis* (*lingua popularis*); 4. a hasonlatok és ellentétek;¹¹⁶ 5. az *ornatus* (*tropus, figura* és a *pronuntiatio* módja); 6. a hallgatóság és a szónok közötti kapcsolat megteremtése.

E rész középpontjában a beszéd „popularitás”-ának kérdése áll. Ez a szónok sajátos erénye, melyre csak a legnagyobb prédikátorok tudnak szert tenni. Alapkövetelmény, hogy a hallgatók jól értsék a szöveget. A *populariter* való beszéd nem más, mint a mindenkori hallgatóság szellemi felkészültségének az ismeretében történő szónoklás. Eszköze az ún. *lingua populi*, amely nem egy ismeretlen és barbár nyelv, s egyszerre jelent *modust*, stílust és habitust. Fő követelménye, hogy az *exordium* élénk figyelemfelkeltés legyen, mellyel a *proportio* tartson szoros kapcsolatot. A popularitás legfontosabb eszközei (*figura*) a *dialogismus*, a *percontatio*, a *suspensio*, a megfelelő helyre illesztett közmondások (*proverbia*), a gyönyörködtető *tropus*ok s végül a beszéd helyes arányainak megtalálása.

A *sermo popularis* érvelésében ne az újdonságok és különlegességek, hanem a hasznos érvek legyenek meghatározók. Gyalogi itt javasolja a *comparatio* és az *etymologia* használatát, mert – mint írja – az „nec Nobilioribus auribus injucunda”. A továbbiakban a félreértések elkerülése érdekében a *sermo popularis*-t szembeállítja a *sermo humilisszal*, s nyomatékosan felhívja a figyelmet arra, hogy „humiliter” bárki képes szólni, de „populariter” csak az igazán ékesen szólók tudnak. A hallgatóság kapcsán két, egyformán fontosnak tartott dologra tér ki: 1. a tömeg a szónok dicsőségére válik; 2. a szónokot ugyanakkor nem a tömeg tetszése dicséri a legjobban, hanem a hallgatóság könnyei, mert a szentbeszéd hatása nem lehet olyan, mint egy színházi látványosságé.

A leghosszabb, negyedik rész a szónoki hatás (*movere*) kérdéseivel foglalkozik.¹¹⁷ A tizennégy paragrafus lényegében a szónoki tulajdonságokat és azok kialakítási lehető-

¹¹⁵ *Uo.*, 22–29.

¹¹⁶ Vö. KNAPP, *i. m.* (69. jegyzet), 4, 6–7.

¹¹⁷ CSETE–GYALOGI, *Sacri, i. m.* (5. jegyzet), I, 1750, 29–38.

ségeit tekinti át. Részletes fejtegetések olvashatók a szónoki karakterről, a megindítás erényéről, a *persuasió*ról, a Szentírás erejéről, az *amplificatió*ról, az *affectus*ról, a *de ratione movendí*ról, az *excitatió*ról, a testi alkalmasságról, a szónoki beszéd három tónusáról (*genus dicendi submissum, temperatum, vehemens et incensum*) és ezek kiterjedt kapcsolatrendszeréről, többek között a fő egyházi szónoki műfajokkal, a prédikáció témájával, továbbá szól az epilógusról és a *pronuntiatió*ról. Gyalogi szerint a *genus dicendi submissum*mal az istenfélő, hívő hallgatóságot lehet tanítani és meggyőzni. A *genus dicendi temperatum* használatát elsősorban az olyan dicsérő vagy feddő beszédben javasolja, mely keresztény hitigazságokról vagy az irgalmasság cselekedeteiről szól. E témák kifejtéséhez az érzelmekre ható díszítés eszközeinek (pl. *animatio, superlativus, similitudo, translatio, epiphonema, dubitatio, gradatio, amplificatio, digressio*) mértéktartó használatát tanácsolja. Ha a prédikáció témája a bűnök és a kísértések bemutatása, akkor a *genus dicendi incensum*ot kell használni, melynek elsődleges feladata a csodálatkeltés, az elrettentés és a sirásra ösztönzés.

Az *epilogus* nélkülözhetetlen része a prédikációnak, mivel a beszédet nem lehet egyszerűen félbehagyni. A lezárás módja többféle lehet. Ciceróra hivatkozva Gyalogi bemutatja a *commoratió*t, majd Szent Bernát és Viszotsányi Ferenc prédikációiból vett idézetekkel illusztrálja a rövid lezárást. Az utóbbi lehet egyetlen, nyomatékos szentencia vagy felkiáltás is. A *movere* lényege végső soron a jó kapcsolat megteremtése a hallgatósággal. Ez nem csupán egy-egy jól elmondott beszédűtől függ; az igazi szónok képes tanácsot adni látszólag mellékes kérdésekben (pl. a templomok díszítése), együtt él a hallgatóságával (pl. vallásos társulatokat hoz létre), s szavaival képes megérinteni a hívek szívét.

Ez a rész is tartalmaz az adott témán túlmutató toposz-szerű megjegyzéseket, amikor például a szerző elítéli saját évszázadát, mert az – mint írja – inkább a gonoszságra hajlik, semmint a bűn valódi megtagadására. A rész bővelkedik metaforikus megfogalmazásokban, így például a Szentírást hideg köhöz hasonlítja, melyben tűz rejtőzik, s ez a kö mindaddig hideg marad, amíg a szónok bele nem mélyed. Egy helyen a szerző saját külső megjelenését szembeállítja a reprezentatív külsejű szónokokkal, s megjegyzi: mi, akik ilyen adottságokkal nem bírunk, munkálkodjunk úgy, hogy ezt elfeledtessük a lélek megmutatásával és a beszéd tüzével. A katolikusok előtt prédikáló szónoknak nem kell túl sokat foglalkoznia saját külső megjelenésével, a határozott fellépés azonban fontos, mivel az ékesszólás nem tűri a habozást. A helyes előadás (*pronuntiatio*) feltétele, hogy a tudást (*ingenium, sapientia*) a teljes személyiség közvetítse, s ez a külsőre is rányomja a bélyegét. Gyalogi részletesen vázolja a gesztusok, a tekintet, az arc, a szemek és a kezek feladatát, s nyomatékosan figyelmeztet arra, hogy a gesztusokra különösen kell ügyelni a női hallgatóság előtt mondott beszédeknel. Végül ajánlja a prédikátoroknak, olvassák Ludovicus Granatensis egyházi szónoklattanát, aki minderről maradandóan értekezett.

Mindebből látható, hogy a traktátus több ponton közel áll Gyalogi korábban ismertett ortográfiájának koncepciójához. A szerző itt sem új elméletet készített, hanem a quintilianusi rendszert átörökítő Soarez-féle tankönyvet egészítette ki az „élő”, „lélegző” prédikáció követelményeivel. Fő célja a gyakorlatban használható tudás elsajátíttatása, a prédikátori önértelmezés és tudatosság kialakítása. A *docere–delectare–movere* – bár a

jezsuitáknál szokásos sorrendjüktől nem fedezhető fel elmozdulás – a gyakorlatban egymást kiegészítő és feltételező elemek. Az elmélet szerint ugyanis a prédikáció akkor ér célba, ha mindhárom elem egyszerre és egy időben valósul meg. A *Sacri sermones* két kötetének beszédei mintegy ezen elmélet tanszövegeinek, mintabeszédeknek tekinthetők.

A *De eloquentia sacra* tehát a retorikaelméleti diskurzus egy minden tankönyvnél fontosabb pozíciójából, a katolikus egyház szószékéről tárgyalja a prédikálás mesterességét. Ezt lehetővé tette egyrészt a szerző több évtizedes szónoki gyakorlata, oktató-nevelő tapasztalata, másrészt elméleti ismereteinek gazdagsága. Az utóbbiról a traktátusban hivatkozott szerzők és művek tanúskodnak. A hivatkozási módszer sajátossága, hogy Gyalogi az idézett szerzőkre és művekre elsősorban mint példaanyagra, s nem mint forrásokra hivatkozik. E módszer összhangban áll a traktátus céljával. Gyalogi ugyanis nem egyszerűen korábbi tankönyvek tételeit vitatja vagy rendezi át új koncepció szerint, hivatkozásaival nem állításainak helyességét akarja igazolni, hanem a hivatkozott szerzőket és műveket ismertnek véve fejti ki elméletét.

Legtöbbször a Biblia könyveit idézi. A folyamatosan közölt bibliai utalások és citátumok nagy száma összhangban áll az elmélet központi tételével, hogy ti. az ékesszólás fő forrása és eszköze Isten igéje; célja ennek hirdetése és magyarázata. A bibliai hivatkozásokat kiegészítik és elmélyítik a különféle Szentírás-magyarázatok és kompendiumok, így például Szent Ambrus előbeszéde Lukács evangéliumához, továbbá Antonius Balinghem *Scriptura Sacra in locos communes morum et exemplorum novo ordine distributa* (Duaci, 1621) című műve. A gyakorlatra irányuló oktató szándék hangsúlyos jelenlétét tanúsítják a neves keresztény auktorok szónoklataiból származó idézetek, illetve az ezekre történő utalások (pl. Szent Ágoston, Clairvaux-i Szent Bernát, Szent Ciprián, Aranyaszájú Szent János, Nagy Szent Gergely, Nazianzi Szent Gergely, Nagy Szent Leó). Gyalogi saját prédikátori gyakorlatán kívül pozitív példaként utal a 17. századi magyar jezsuita, Viszotsányi Ferenc kéziratos beszédeire.

A traktátusban hivatkozott szövegek további csoportjait alkotják a szentéletrajzok (pl. Szent Jeromos Remete Szent Pál-életrajza, Borromei Szent Károly kardinális *vitája*), levelek (pl. Szent Jeromos), a történelmi munkák és azok kommentáriródalma (pl. Wilhelm Jordan domonkos szerzetes kommentárjai a római történelemhez), amelyek a hivatkozott morálfilozófiai (pl. Battista Fregoso [Fulgiosius]) és teológiai (pl. Szent Ágoston: *Liber de doctrina Christiana*) munkákkal együtt segíthetik a szónoklatok elkészítését. Természetesen nem hiányoznak a jezsuita oktatási rendszerbe humanista közvetítéssel bekerült antik auktorok sem: Démoszthenész, Epiktétosz, Platón, Plutarkhosz, Thuküdidész éppúgy megtalálható, mint Horatius, Titus Livius, Ovidius, Seneca és Vergilius. Az ő nevük mellett csak a legritkább esetben olvasható a konkrét mű megnevezése.

A hivatkozási anyag legérdekesebb rétegét az irodalomelméleti munkák alkotják. Valószínűnek tartjuk, hogy Cypriano Soarez *De arte rhetoricájára* alapvető tankönyvként való használata miatt nincs hivatkozás. Gyakran idézett elméletirő Cicero (*De oratore*), Quintilianus (*Institutiones oratoriae*) és Nagy Szent Gergely (*Regula pastoralis*). Lactantius *Divinae institutiones* című, a keresztény tanítást összegző munkáját Gyalogi

ugyancsak elméleti kontextusban, így például az *eloquentia sacra* fogalmának meghatározásakor említi.

Gyalogi legkedveltebb retorikaelméleti forrásai Agostino Valiero (Valerius) veronai püspök *De rhetorica ecclesiastica libri tres*¹¹⁸ és Ludovicus Granatensis (Luis de Granada) domonkos szerzetes *Ecclesiasticae rhetoricae, sive De ratione concionandi libri sex*¹¹⁹ című munkái voltak. Az utóbbira még a traktátus utolsó bekezdésében is van hivatkozás, amely a mű utolsó, a *pronuntiatio* tanát kifejtő könyvét ajánlja áttanulmányozásra.

A *De eloquentia sacra* kapcsolata

Ludovicus Granatensis és Cypriano Soares retorikájával

Feltételezésünk szerint Gyalogi saját szónoki gyakorlatán kívül elsősorban két 16. századi műre, Ludovicus Granatensis egyházi szónoklattanának és Cypriano Soares retorikatankönyvének beható ismeretére támaszkodott a traktátus elkészítésekor. Az ellenreformáció nagyhatású prédikátorának, jezsuiták által is gyakran használt és javasolt elméletírójának számító Ludovicus Granatensis magyarországi recepciójára Bitskey István hívta fel a figyelmet. Kimutatta, hogy a Pázmány-prédikációk szerkezeti felépítése megfelel a Ludovicus Granatensis által javasolt eljárásmodnak. Gyalogi – és minden bizonnyal Csete István – prédikációs gyakorlatának egyik eszményképe Pázmány Péter lehetett.¹²⁰ E feltevést erősíti az 1703-ban Győrben Szent István napján elmondott, már idézett prédikáció előbeszéde, amely Pázmány utólérhetetlen magyarságát dicséri.¹²¹

Már Bitskey István felhívta a figyelmet arra, hogy Ludovicus Granatensis nem egyszerűen elméletet készített, hanem hosszú időre meghatározó módon közvetített egy, az egyházi beszéddel kapcsolatos általános szemléletmódot.¹²² Ezt a beszéd funkcionális megközelítését tükröző szemléletet képviseli a *De eloquentia sacra* is. Ludovicus Granatensis művének Andreas Scottus antwerpeni jezsuita által gondozott, 1628-ban Kölnben megjelent kiadását összevetve a *De eloquentia sacrá*val megállapítható, hogy mindkét elmélet a bevezető részben foglalkozik a prédikátor feladataival. A klasszikus retorikák beszédkidolgozási szakaszaiból (*inventio*, *dispositio*, *elocutio*, *memoria*, *pronuntiatio*) mindkét mű hármat hangsúlyoz. De míg Ludovicus Granatensis az *inventi*ót, az *elocuti*ót és a *pronuntiati*ót emeli ki, a traktátus szerzője az *inventio*, a *dispositio* és az *elocutio* hármasát állítja előtérbe, melyhez negyedikként a negyedik rész utolsó szakaszában a *pronuntiatio* társul.

¹¹⁸ Coloniae, 1575.

¹¹⁹ Coloniae, 1578.

¹²⁰ BITSKEY István, *Humanista erudíció és barokk világkép: Pázmány Péter prédikációi*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1979, 38–44.

¹²¹ CSETE–GYALOGI, *Panegyrici*, i. m. (5. jegyzet), 176.

¹²² BITSKEY, i. m. (120. jegyzet), 43–44.

A két elméletben a beszéd kidolgozásának mindegyik fokán fontos szempontnak számít az *apte dicere* kívánalma, mivel ez határozza meg alapvetően a prédikáció hatását. Az egyházi szónoklat részeinek tanát Ludovicus Granatensis a második és a negyedik könyvben fejti ki. Először általában mutatja be a beszéd fő részeit (*expositio*, *argumentatio*, *amplificatio*), majd a negyedik könyvben javaslatot tesz a szónoklat hatrészes tagolására (*exordium*, *narratio*, *propositio et partitio*, *confirmatio*, *confutatio*, *conclusio seu peroratio*). Részletesen megvizsgálja a klasszikus beszédnemeket és az egyházi szónoklat beszédnemeket módosító hatását. Az összevetés alapján valószínűnek látszik, hogy a *De eloquentia sacra* írója mindezt ismertnek tekintette. A beszéd részeit például Ludovicus Granatensishez hasonlóan különítette el *expositióra* (*exordium*), *narratióra*, *argumentatióra*, *amplificatióra* és *epilogusra*.

Mindkét elmélet kiemelt figyelemmel fordul a *genus demonstrativum* felé, melyet főleg a szentekről mondott ünnepi és dicsőítő beszédek készítéséhez ajánlanak. Mindkettő hangsúlyozza az *amplificatio* jelentőségét: Ludovicus Granatensis külön könyvet (III. liber) szentel a témának, Gyalogi pedig kifejti, hogy az *amplificatio* miért fontos különösen a *genus demonstrativum*-ban. Az *amplificatio* mindkét elméletben nem csupán eszközként szolgál az egyes beszédrészek kifejtéséhez, hanem önálló, az *argumentatiótól* különböző beszédrészt alkot.

Az érintkezési pontok mellett azonban több jelentős eltérést is megfigyelhetünk. Ludovicus Granatensis teljes, részletesen kidolgozott egyházi retorikát készített, a *De eloquentia sacra* viszont elsősorban gyakorlati segédlet, sűrített módszertani áttekintés a prédikálás minél hatásosabb megvalósításához. Mint arról már szó esett, az utóbbiban a szerkezet az *apte dicere* hármas követelményrendszere (*docere*, *delectare*, *movere*) szerint formálódott. Ludovicus Granatensis viszont a klasszikus mintáknak megfelelően, a szónoklat kidolgozási szakaszai (*inventio*, *elocutio*, *pronuntiatio*) szerint rendezte el elméletét. A domonkos szerző nem használja a *sermo popularis* fogalmát; a *sermo vulgaris* mint önálló *modus* említi. E beszédnem leírása azonban sehol sem érintkezik a *sermo popularis* tartalmával, amely adott esetben az összes beszédnemet képes maga alá rendelni.

Ludovicus Granatensis önálló, a történelmi folyamatoktól elválasztott tárgyként kezeli az egyházi beszédet, s művében nem mutatható ki a traktátusban megfigyelhetőkhöz hasonló történeti érdeklődés. Jelentős eltérés az is, hogy míg a domonkos szerző az *elocutio*-nak alárendelten, annak egyik sajátosságaként mutatja be a *delectatiót*, a traktátusban a gyönyörködtetés a funkcionális szemlélet meghatározó részét alkotja. Végül mindkét prédikációelmélet kiemelten kezeli a *pronuntiatio* tanát. Ludovicus Granatensis önálló könyvben (VI.) fejti ki a témát, a *De eloquentia sacra*-ban viszont csupán a *movere*-rész egyik fejezetét alkotja.

Hasonló szempontok alapján vetettük össze a traktátust Soarez klasszicizáló jellegű, nem speciálisan egyházi célra szánt, általános retorikájával. Az összehasonlításhoz a mű

példányból ismert első magyarországi kiadását használtam (Lőcse, 1675).¹²³ A különbségeket keresve szembetűnő, hogy alapvetően más a két mű szerkezete. A *De eloquentia sacra* témái, részei és fejezetei a Soarez-féle retorika legkülönbözőbb pontjain tűnnek fel. A traktátus első részének Soarez első könyvében az első két fejezet felel meg. A *docere*-rész témáit Soarez részben az első kötet 3–6. fejezetében, részben a második kötet 8–9. fejezetében taglalja. A *delectatio*ról Soarez mindhárom kötetben értekezik (1. kötet, 42. fejezet; 2. kötet, 2–7. fejezet; 3. kötet, 3–4. és 22. fejezet). Ugyanígy Soarez művének több könyvében találhatunk rá a negyedik rész témáira is (1. kötet, 33–41. fejezet; 3. kötet, 56–58. fejezet).

Ha eltekintünk attól az óriási tárgyi anyagtól, amit funkcionális és összefoglaló szemlélete miatt a *De eloquentia sacra* nem tárgyal, megállapítható, hogy a traktátus lényegében a jezsuita ars rhetorica alapkönyvének számító Soarez-féle mű speciális szempontok szerint készített keresztmetszete. Szerzője megkerülte az oktatás középszintjén már elsajátított Soarez-féle fogalomkészlet részletes újratárgyalását, s a hagyományos jezsuita retorikaoktatást kiegészítő, gyakorlati szempontok összefoglalására összpontosított.

A traktátus jelentősége, utóélete

A kora újkorra vonatkozó irodalomelméleti kutatások egyik visszatérő megállapítása, hogy a retorikai kézikönyvek – legalábbis részben – nem a tényleges gyakorlatot írták le, s az elméletek kevéssé voltak tekintettel a gyakorlatra.¹²⁴ Ha a retorikai diskurzust a népszerű kommunikáció elméleteként értelmezzük,¹²⁵ a *De eloquentia sacra* egy gyakorló prédikátor által kidolgozott egyházi szónoklattan, melynek középpontjában a prédikátor által irányított és uralt, népszerű – azaz a legkülönfélébb társadalmi állapotú, jelentős számú hallgatósághoz szóló – beszéd elkészítésének és előadásának kérdése áll. A szerkezet, a kifejtés módja és a szóhasználat megfelel ugyan a korábbi elméleteknek, de témáját nem elvonatkoztatva, hanem a gyakorlat felől közelíti meg. A 16–18. században közzismert, rendszeresen oktatott és klasszikussá vált egyházi retorikákhoz viszonyítva a traktátus több szempontból is rendhagyó elméleti segédletnek tekinthető. A szűkebb értelemben vett egyházi retorika – jobbra tudottnak feltételezett – elméleti megállapításai itt többszörösen beágyazódnak egy olyan, a prédikációs gyakorlat alapos ismeretében kidolgozott elméleti konstrukcióba, amely egyértelműen a szónoki gyakorlatra irányul. Ennek megfelelően a traktátus szokatlanul nagy teret szentel a prédikálási gyakorlat különféle részmozzanatainak. Hangsúlyosan metaforikus nyelvezetével igyekszik elmélyíteni és rögzíteni az elméleti mondanivalót. A metaforák, a hasonlatok szerepét a szerző

¹²³ (Cyprianus SOAREZ), *Praecepta rhetorices [...]*, Leutschoviae, Typ. S. Brever, 1675. A használt példány: BEK, RMK II 253.

¹²⁴ KECSKEMÉTI Gábor, *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet: A magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században*, Bp., Universitas Könyvkiadó, 1998, 31–32.

¹²⁵ *Uo.*, 38–39.

egy helyütt – tőle szokatlan módon – személyes megjegyzésben is nyomatékosítja.¹²⁶ További lényeges eleme a prédikációnak az elmélet szerint a gazdag, sajátos munkamódszer szerint összegyűjtött idézetanyag. A klasszikus retorikák bizonyítási eszközeit a traktátus az *ornatus* alakzataiként tárgyalja és különösen fontosnak tartja a prédikációk emlékezetben való rögzítéséhez.

Az elmélet ismerete és alkalmazása különösen jól megfigyelhető Csete István Gyalogtól kiadott prédikációiban és Gyalogi néhány nyomtatásban megjelent saját prédikációjában. Ezek a beszédek a bemutatott elmülethez hasonlóan kiérlelték és alaposan átgondoltak. A két prédikátor mára szétválaszthatatlanul összefonódott életművében az elméleti tudás kétféleképpen befolyásolta a prédikálás gyakorlatát. Egyrészt feltételezhető, hogy a jezsuita retorikaoktatásban direkt módon hasznosították az elméletet. Másrészt az elmélet szellemében kidolgozott prédikációk elősegíthették a prédikálás gyakorlatból való elsajátítását. Az utóbbi tanulási folyamat hatékonyságát a traktátus szerzője jól ismerhette kora gyakorlatából. A *De eloquentia sacra* közvetítő csatornaként szolgált a tételes retorikai diskurzus és a megvalósult gyakorlat között, s egyben tanúsítja az *ars concionandi* gyakorlati tudáson átszűrt, felsőfokú ismeretét.

Az 1750 után megjelent magyarországi retorikákban eddig nem találtunk hivatkozást a traktátusra. A traktátusban leírt elvek szerint kidolgozott, magyar nyelvű nyomtatott prédikációk azonban egyaránt túlélték a latin nyelvű elméletet és a latinul kiadott prédikációkat: Huszár Károly zsámbéki esperesplébános és tanfelügyelő Hevenesi Gábor nagybőjti elmélkedéseinek újrakiadása után,¹²⁷ saját életműve 46. darabjaként 1887-ben öt kötetre bontva, a „mostani helyesírás szerint”, a latin címet elhagyva újra megjelentette a *Panegyrici Sanctorum*ot.¹²⁸ A szövegösszevetés tanúsága szerint az 1754-ben megjelent magyar prédikációkból az új kiadásban elhagyták a latin nyelvű hivatkozásokat, a nyelvi átalakítás a régiesnek vélt szavak helyesírási modernizálására korlátozódott. Az új kiadás jelentőségét a Religio 1889-es évfolyamában méltató Kisfaludy Z. Lajos a prédikációkat alkalmatlannak tartotta a felhasználásra saját kora szónoki gyakorlatában. Nyelvezetüket viszont magasra értékelte: „Hasonlíthatnám őket a divatból kiment formájú ékszerhez, mely ugyan most nem viselhető, de azért drágakő marad a gyémántja és arany a foglalatja. [...] Nem kell »egerésző szem«, hogy ezen írásban a magyar szólas száz meg száz szép példájára akadjunk”.¹²⁹

Végül felvethető a kérdés, hogy a 18. század közepén mennyire lehettek korszerűek ezek a latinból magyarra fordított és átdolgozott, a bemutatott traktátus szellemében készült prédikációk. A *sermo popularis* és a *lingua populi* fogalmak, Gyalogi János magyar nyelvre vonatkozó megjegyzései, a magyar történelem iránti érdeklődése és Erdély-

¹²⁶ CSETE–GYALOGI, *Sacri*, i. m. (5. jegyzet), I, 1750, 27. „Redeamus ad similitudines. Possem ego hic exscribere, quas varia lectione pro Sacrarum Concionum usu meo colligerem, similitudines quadringento multo plures.”

¹²⁷ SZINNYEI, i. m. (11. jegyzet), VI, Bp., 1899, 1457–1460.

¹²⁸ Nagyasszonyról, magyar szentekről [...] egyházi beszédek [...] P. CSETE István munkáiban [...] kibocsátotta [...] P. GYALOGI János [...] átjavította és kiadta [...] HUSZÁR Károly, Bp., Bagó Márton és Fia, 1887.

¹²⁹ KISFALUDY Z. Lajos, *P. Csete István egyházi beszédei*, Religio, 1889, I. félév, 31. szám, 241–243.

ben eltöltött évei egyrészt jelzik a „haza nyelvén”-nek Pázmányra visszautaló szeretetét és e nyelv prédikációbeli hatásának elmélyült ismeretét. Másfelől a traktátus és az a tény, hogy Gyalogi előbb latinul, majd négy év múlva azonban már magyarul adta ki Csete beszédeit, éles fényt vet a magyarországi latin és magyar nyelvű egyházi írásbeliség viszonyának alakulására, s jól beilleszthető a magyar nyelv 18. század közepi térnyerésének és az egyházi értelmiség „hazai nemesség felé való tájékozódásának” Bíró Ferenc által rögzített folyamatába.¹³⁰

Mindezek alapján a traktátus könnyen elhelyezhető a jezsuita retorikák európai és hazai történetének 18. századi szakaszában. A 16. században és a 17. század első felében készült jezsuita retorikák többsége (Perpinyá, Soarez, Pontanus, Masen) nem tartalmaz a prédikációban vagy az iskoladrámában speciálisan hasznosítható retorikai szabályokat, s az *argutia*-retorika célját nem kapcsolják össze az augustinusi hagyományt követő egyházi szónoklat tanító célkitűzésével. A 17. század második harmadától született művekben, így például Caussin, Drexel és Josset retorikájában, továbbá a Soarez-féle retorika 1689-es átdolgozásában azonban már megfigyelhető az *inventio*, a *dispositio* és az *elocutio* szabályainak összekapcsolása a homiletikai gyakorlattal, s kialakul a jezsuita retorikai kézikönyvek új, kifejezetten egyházi használatra szánt típusa.¹³¹ Ezek az egyházi retorikák, miközben jelentősen korlátozzák a stílusbeli és műfaji sokrétűséget s a kateketikai használatot, a *propagatio fidei* szempontjait helyezik előtérbe, egyben jelzik a jezsuita retorikák funkcióváltozását, a retorikai köznyelv felekezeti differenciálódását, s kirajzolják egy új, a misszionáriusi lelkipásztori szempontokat előtérbe helyező jezsuita eloquentia-ideál körvonalait. E folyamat része Franciscus Lang *Eloquentia sacra et profana* (1692) című, kéziratban maradt színpadi dialógusa, amely az *eloquentia profana*- és a *rhetorica christiana*-koncepció konfliktusában egyértelműen az utóbbi mellett foglal állást.¹³² Gyalogi János összeállítása e folyamatba illeszkedik, annak egyik utolsó, nem az iskola számára készült, eredeti elképzelésre épülő, regionális jelentőségű állomása.

A traktátus megjelenése időben egyaránt megelőzi Gabriel Le Jay *Bibliotheca rhetorum*ának első magyarországi kiadását (1751) és Kaprinai István *Institutióját* (1758, 1763). Gyalogi célkitűzése más, mint az említett szerzőké. Nem tételes retorikai tankönyvet írt, elméleti tájékozottsága nem összemérhető azokéval, s nem elsősorban a francia klasszicizmus mintáin tájékozódik, mégis több ponton hasonló törekvések vezetnek. Az *Institutió*ban nincs utalás Gyalogi traktátusára, Csete István minden bizonnyal Gyalogi átdolgozásában ismert prédikációit azonban Kaprinai követendő példaként említi Temesvári Pelbárt, Pázmány, Káldi és mások társaságában.¹³³ Azt is láttuk, hogy tulajdonában megvolt Gyalogi ortográfájának egy példánya.

¹³⁰ BÍRÓ Ferenc, *A felvilágosodás korának magyar irodalma*, Bp., Balassi Kiadó, 1994, 27.

¹³¹ Barbara BAUER, *Jesuitische »ars rhetorica« im Zeitalter der Glaubenskämpfe*, Frankfurt am Main–Bern–New York, Verlag Peter Lang, 1986, 546–565; TÜSKÉS Gábor, *A XVII. századi elbeszélő egyházi irodalom európai kapcsolatai (Nádasi János)*, Bp., Universitas Könyvkiadó, 1997, 232–238.

¹³² BAUER, i. m. (131. jegyzet), 565–585.

¹³³ Kaprinai István és Gyalogi János 1750–1751-ben a kolozsvári jezsuita kollégiumban éltek. Ladislaus LUKÁCS, *Catalogi personarum et officiorum Provinciae Austriae S. I., IX (1748–1760)*, Romae, Institutum

Mint Bán Imre kimutatta, Le Jay és Kaprinai egyaránt szembefordul a szórakoztató, csillogó, keresett *acutezza*-stílussal, s különböző mértékben ugyan, de mindketten Cicero követését javasolják.¹³⁴ S bár a Cicero-imitáció kérdésével külön nem foglalkozik, a világosság, a rövidség követelményének hangsúlyozásával Gyalogi is elítéli a homályosságot, a barokk allegorizmus kinövéseit, s Le Jay-hoz és Kaprinaihoz hasonlóan az *argutia* mérsékelt alkalmazása, az *argumentatio* eszközeinek indokolt használata mellett foglalt állást. Le Jay-hoz hasonlóan Gyalogi sem követi a szokásos retorikai rendszerezést, s nem tárgyalja módszeresen a beszéd szerkezetét. Részben azonos célkitűzésre vall az is, hogy Kaprinai Le Jay-hoz hasonlóan az *elocutio*-nak tulajdonítja a legnagyobb szerepet, Gyalogi pedig a szónoki hatás összetevőire helyezi a hangsúlyt. További fontos vonás, hogy ugyanúgy, mint Kaprinai, közvetve Gyalogi is a népszerű szónoklatra készíti fel.

Gyalogi traktátusa jól beilleszthető abba a Bán Imre és Tarnai Andor által rögzített folyamatba, melynek során a magyarországi jezsuiták a 18. század közepén a klasszicizmus szellemében kívánták megújítani a barokk retorikaelméletet és prédikációs modort, s váltás következett be a szónoki stílus történetében.¹³⁵ A jelentős erudícióval kimunkált elmélet határozott egyéni elképzelést tükröz, s ha nem is módosítja alapvetően, de tovább árnyalja a magyarországi retorikai irodalom szerény elméleti tevékenységére, átlagos színvonalára és a magasabb rendű elméleti tudatosság hiányára vonatkozó visszatérő megállapításokat.¹³⁶

Historicum, 1994, 138–139, 205–206; Kaprinai István az *Institutio eloquentiae sacrae* első kötetében (Cassoviae, 1758, 17, 65) két helyen hivatkozik Csete Istvánra. Az első említés szerint Kaprinai ismerte a kolozsvári jezsuita kollégium könyvtárában őrzött Csete-kéziratokat.

¹³⁴ BÁN, *i. m.* (3. jegyzet), 79–94.

¹³⁵ TARNAI Andor, *A laicizálódó egyházi értelmiség = A magyar irodalom, i. m.* (4. jegyzet), 557; BÁN, *i. m.* (3. jegyzet), 79; TARNAI Andor, *A consultatio Magyarországon: A politikai nevelés irodalmi formáinak és stílusának történetéhez*, ItK, 1986, 651–652.

¹³⁶ BÁN, *i. m.* (3. jegyzet), 7, 99.